

Çeviri Makalesi/ Translated Article

Geliş Tarihi/Received: 20. 04. 2020 • Kabul Tarihi/Accepted: 21. 05. 2020

**ŞER'İ NASLAR KONUSUNDA CUMHÜR İLE HANEFİLER ARASINDAKİ TEARUZ
SORUNUNU GİDERME YOLLARI***
**WAYS TO RESOLVE THE TA'ARUDH PROBLEM OF THE LEGAL TEXTS BETWEEN
JUMHÜR AND HANAFİ**

Eş-Şerîf Hâtim b. 'Ârif el-'Avnî

Prof. Dr., Ümmü'l-Kura Üniversitesi Dava ve Usuluddin Fakültesi

Çev. Cevat DOĞMAÇ

Arş. Gör., Bitlis Eren Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

cevatdogmac@hotmail.com

Orcid.org/0000-0001-6192-6737

Öz**

Haberler arasındaki tearuz problemini çözme konusu, nasların anlaşılması ve amele konu edilmesi açısından önemli bir husustur. Bu nedenle, tearuz ve mütearız haberler ile bunun çözüm yolları meseleleri geçmişten beri ulemanın zihnini meşgul edegelmıştır. Bu konuyu ele alan çalışmalarda, tearuzu giderme hususunda cumhur ile Hanefi mezhebi arasındaki yöntem farklılığına dikkat çekilmiştir. Bu çalışmada ise cumhur ve Hanefiler arasında genel kabul görmüş ihtilafa farklı bir şekilde yaklaşmakta ve Hanefi menhecinin cumhurunkinden farklı olmadığı tezi savunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tearuz, Cumhur, Hanefî

Abstract

The issue of solving problem of taarudh between the narrations is an important thing in terms of understanding and dealing with those narrations. For this reason, the issues of taarudh and consecutive narrations and their solution ways have been occupying the mind of the scholars since the past. In the studies dealing with this issue, attention was drowning to the difference in method between jumhur and Hanafis in solving the problem of taarudh. In this study, the generally accepted between jumhur and Hanafis is approached differently and it is argue that the Hanafi method is not different from the Jumhur.

Keywords: Taarudh, Jumhur, Hanafi

Bismillahirrahmanirrahim

Fukahanın cumhuruna göre –Hanefî usulcülere muhalif olarak- iki nas arasındaki tearuzu giderme yolları, aşamalı olarak aşağıda sıralanacağı şekilde gerçekleşmektedir:

- 1- Cem' etme
- 2- Önce irad edilen ile sonra irad edilen biliniyorsa nesh yapma
- 3- Tercih, eğer sıralamadaki çözüm yollarından hiçbirisi mümkün olmazsa;
- 4- Tevekkuf

Bu; Mâlikî, Şâfiî, Hanbelî¹ ile müstakil bir mezhep olan ve bir zamanlar tabiiyelerinin olduğu Muhammed b. Cerir et-Taberî'ye (ö. 310) nispet edilen Cerîrî mezhebinin görüşüdür.²

Her ne kadar, zikredilen sıralamayı bazı durumlarda takyid etseler, yani tearuzu bu sıralamaya uygun bir şekilde gidermeseler bile bu, üç mezhebin usulcülerinin kaydettiği nazari bir tertiptir. İleride bu durum beyan edilecektir. Yani geneli yansıtmaya ve kabul edilen asla muhalif olsa bile neshin ve tercihin bazen cem'e takdim edildiği görülmektedir. Ancak bu, sadece sıralamanın mutlaknya sınırlandırılan kayıtlarla gerçekleştirilmektedir.

Cumhur, Hanefîlerin tearuz konusundaki bu sıralamasını ıkrar ettiğini beyan etmekte ve hiç kimse –usulün en önemli ve en geniş konusu olduğu halde³ Hanefîlerin tertip konusunda kendilerine muhalefet ettiğine işaret bile etmemektedir. Bu, Hanefîlere muhalefet eden ve onlarla münakaşa etme yetkinliğine sahip âlimler için alışık olunmayan bir durumdur. Çünkü onlar, çoğu zaman Hanefîlerin bu ve buna benzer konulardaki farklı muhalefetlerine işaretle bulunmuşlardır.

Hanefî mezhebi için zikredilen sıralamaya muhalif bir tertib söz konusudur. Onların, önce neshi sonra tercihi daha sonra cem'i ve tevakkufu kullandıkları söylenmektedir.⁴ Ancak, Hanefî âlimlerinin kelimelerine dikkat kesildiği zaman aslında cumhura muhalefet etmedikleri görülmektedir. Cumhur ile Hanefîler arasında var olduğu sanılan ihtilaf terimsel farklılıklardan, bazı durumlarda mutlak kullanımlardan veya sadece Hanefîlerin bazı âlimlerinin görüşlerine başvurup diğerlerini sarfınazar etmesinden kaynaklanmaktadır. Tearuz konusunda Hanefîlerin gerçek düşüncesini izhar eden önemli bazı durumlar, ileride arz edilecektir. Binaen aleyh, Hanefîlerin tearuz konusundaki

* Bu çalışmanın orijinali “منار حل إشكال التعارض بين النصوص الشرعية بين الجمهور والحنفية” adıyla müellifin kendi sitesinden <http://www.dr-alawni.com/books.php?show=11> adresiyle erişime açıktır. Erş Trh. 11.03.2020.

** Özet kısmı tarafımızca eklenmiştir. (çev.)

¹ Bkz. Şâfiî, *Risâle*, s. 574-590, 924-925; Şâfiî, *İhtilâfu'l hadis*, s. 40-41; Bâkillânî, *et-Takrîb ve'l irşâd*, III, s. 260-283; Ebu'l Hüseyin el-Basrî, *Mu'temed*, II, s. 672-674; Şîrâzî eş-Şâfiî, *Luma'*, thk. Abdulkadir el-Hatîb, s. 217; Şîrâzî, *Şerhu Luma'*, II, s. 657; Ebû Muzaffer es-Semâ'nî eş-Şâfiî, *Kavâti 'u'l edille*, thk. Abdullah el-Hakemî, III, s. 29; Bâcî el-Mâlikî, *İhkâmü'l fusûl fi ahkâmî'l usûl*, no: 798; Bâcî el-Mâlikî, *el-İşâre ilâ ma'rifeti'l usûl*, s. 375; İbn 'Akîl el-Hanbelî, *el-Vâdih fi usûli'l fikh*, V, s. 76; Razî el-Şâfiî, *Mahsûl*, II, s. 252; V, s. 406; Tûfî el-Hanbelî, *Şerhu Muhtasarü'r Ravda*, III, s. 687-688; Kurtubî el-Mâlikî, *Mufhim*, IV, s. 513, V, s. 360; Amidî el-Hanbelî eş-Şâfiî, *el-İhkâm fi usûli'l ahkâm*, V, s. 2289; Karâfî el-Mâlikî, *Tenkîhu'l fusûl*, s. 443-444; Karâfî, *Nefâisu'l usûl fi şerhi el-Mahsûl*, VIII, s. 3638; Nevevî, *Şerhu Sahihî Muslim*, I, s. 35; Ebû Abdullah el-Kurtubî el-Mâlikî, *el-Câmi' li ahkâmî'l Kurân*, III, s. 175, 204, IV, s. 157, V, s. 85; Safiyuddîn el-Hindî, *Nihâyetü'l vusûl fi dirâyeti'l usûl*, VIII, s. 3662-3665; Zerkeşî, *Bahru'l muhit*, VI, s. 108-194; Takiyuddîn es-Sübkî, Tac es-Sübkî, *el-İbhâc şerhu Minhâc*, VII, s. 2728-2746; İznevî eş-Şâfiî, *Nihâyetü's suul fi şerhi Minhâcu'l Usûl*, IV, s. 338-339; Tac es-Sübkî, *Cem'u'l cevâmi'* (Celâl el-Mahallî'nin *Bedru't tali'*, II, s. 338-339 ve Attâr'ın haşiyesi II, s. 400-402 ile birlikte); Merdâvî el-Hanbelî, *et-Tahbîr şerhu't Tahrîr*, VIII, s. 4130-4140; Şüşâvî el-Mâlikî (ö. 899), *Refu'n nikâb an tenkîhi's şihâb*, II, s. 222-227.

² Hâdî Rüşû, *Muhtelifü'l hadis ve cuhûdu'l muhaddisîn*, 498-512

³ Usulcülerin genelinin kitaplarına az önce müracaat edildi

⁴ Bkz. Ebu'l Hasanât el-Leknevî, *el-Ecvibetü'l Fâzîlâ li'l esileti'l 'aşere el-kâmile*, 183; Muhammed el-Hıdrî, *Usulü'l fikh*, 358-359; Abdullatif el-Berzencî, *el-Te'aruz ve't tercih*, Beyrut, Dâru'l kutubi'l ilmiyye, I, 171-176; Binyunus el-Velî, *Davâbitü't Tercih 'inde vukû'i't te'aruz*, Riyâd, Advâu's selef, 223-228; Abdülmecit es-Suse, *Menhecu't tevfik ve't tercih*, Ummân, Dâru'n Nefâis, 115-116; Muhammed eş-Şetyevî, *et-Tercih beyne'l ahbâr*, Beyrut, Mektebetu Hasan el-'asriyye, 123-124; Hasan b. Abdülhamid el-Buhârî, *Menhecu'l İmâm et-Tehâvî fi def'i't teârud beyne'n nusûsi's şeriyeye min hilâli kitâbihi şerhu müşkili'l âsâr*, Ümmül Kura Üniversitesi Şeriat Fakültesi Yüksek Lisans Tezi, 1422, 107; Târik et-Tavârî, *Muhtelifü'l hadis ve eseruhu fi ahkâmî'l hudûd ve'l 'ukûbât*, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 382; Hâdî Rüşû el-Tünusî, *Muhtelifü'l hadis ve cuhûdu'l muhaddisîne fihi*, Beyrut, Daru İbn Hazm, 252-254, 269; Nâfiz Hammâd, *Muhtelifü'l hadis beyne'l fukahâi ve'l muhaddisîn*, Dâru'l vefâ, 136-137 (Bu çalışmada Hanefîler arasındaki ihtilaf da zikredilmiştir s. 138) .

* Başlıklar tarafımızca konulmuştur. Çalışmanın orijinalinde herhangi bir başlık söz konusu değildir (çev.)

menheçlerinin, muhaddislerinkinden farklı olduğu genellemesinin doğru olmayan bir genelleme olduğu da söylenebilir.

1. Cumhûra Muvafık Görüş Bildiren Hanefî Alimler

1.1. Tahâvî

Erken bir dönemde yaşadığından dolayı Hanefî fıkhında imam olan, usul ile fûru fıkhıta tasnifatı olan Tahâvî (ö. 321) ile başlanacaktır ki o, kitaplarının birinde şöyle demektedir:

“Hz. Peygamber’den (s) ittifak ve tezada muhtemel olan iki hadis rivayet edildiği zaman, bize göre evla olan hadislerin ittifaka haml edilmesidir.”⁵

Tahâvî, bu manayı *Şerhu maâ’ni’l âsâr* kitabının birkaç yerinde tekrar etmektedir.⁶ Başka bir yerde ise ihtilafu’l hadisle ilgili nehy ve iznin bulunduğunu söyleyip, cem’ konusuna değindikten sonra şu ifadeyi kullanmaktadır:

“Bu nakillerden hiçbirini tezada ve bir kısmı bir diğer bir kısmını yok sayan ihtilafa hamledilmez. Mümkünse, bir kısmı diğer bir kısmını doğrulayan ittifaka hamledilir.”⁷

Buna benzer ifadeleri, tearuzda müşkil hadisler konusuna hasrettiği *Şerhu müşkil’l âsâr* ismiyle meşhur olan *Beyânu müşkili ahâdîsi Resulillahi (s) ve istihrâcu mâ fihâ mine’l ahkâmi ve nefyât tezdad* adlı kitabının birkaç yerinde de tekrarlamaktadır.⁸ Hatta Tahâvî, kitabının büyük bir kısmını cem’ üzerine inşa etmiş ve cem’i diğerlerine önclemiştir. Kitap üzerine gerçekleştirilen bilimsel bir çalışmada araştırmacı, Tehâvî’nin cem’, nesh ve tercih yaptığı konuları toplamış; 127 konuda cem’, 54 konuda nesh ve 28 konuda ise tercih yaptığı sonucuna ulaşmıştır. Bundan dolayı araştırmacı Hasan b. Abdülhamid Buhârî, Tehâvî’nin cem’i neshe ve tevakkufa öncelemek konusunda cumhura muvafakat ettiği neticesine varmıştır.⁹ Bu neticenin kendisi, Tahâvî’nin tearuz problemini giderirken kullandığı menheci tanıtan Hâdî Rûşû et-Tûnusî’nin “Tehâvî, cem’i diğer yöntemlere önclemiştir” sonucunu da desteklemektedir.¹⁰ Hâdî Rûşû’nun ulaştığı bu sonuç, diğer Hanefî mensuplarının muhalifi bir söylemdir.

1.2. Pezdevî

Mutemed bir usul olan, Fahrulislam Ali b. Muhammed el-Pezdevî’nin *Kenzu’l vusûl ilâ m’arifeti’l usûl* adlı eserindeki görüşlerine bakacak olursak, şöyle dediğine şahit oluruz:

“Birinin diğerine herhangi bir meziyeti olmayan aynı derecedeki iki delilin, zıt iki hükmü belirtmesi tearuzun umdesidir. Zaten umde –rükün- bir şeyi ayakta tutan, onu var edendir.¹¹ Tearuzun şartı ise hükümleri helallik ve haramlık gibi birbirinin zıddı olmasına rağmen, mahal ve vakit itibarıyla bir olmalarıdır. Zıtlık, nikah gibi bazen helal bazen haram olan yani iki ayrı mahalde içtimaları caiz olan şeylerde vaki olmaz. Aynı şekilde zıtlık, iki ayrı vakitte de gerçekleşmez.¹² Sirkeye dönüşen içkinin haram oluşu gibi iki ayrı vakitte tek mahalde birleşmeleri caiz olan şeylerde zıtlık mümkün değildir.”¹³

Cumhurun bahsettiği rükünleri taşıyan muarazanın, burada sözü edilen muaraza olup olmadığı sorusu sorulabilir? Pezdevî’nin burada bahsini ettiği muarazanın cem’e, neshe ve tercihe ihtimali olmayan muaraza olduğu açıktır. Aslında o, hakiki tearuzdan beri olan vahyi, tezattan tenzih etmek istiyor. Bu nedenle az önce dile getirdiklerinden sonra “iki ayet arasındaki tearuzun hükmü sünnete müracaat etmektir, iki sünnet arasındaki tearuzun hükmü ise hüccet derecesine göre mümkün olan kıyasa veya sahabe kavline dönmektir” ifadesini kullanmaktadır. Çünkü neshedeni bilmemek taruz eden iki delille de amel etmeyi imkansız kılar. Bunların yapılması mümkün olmadığı zamanlar usulde kararlaştırılan hükümler cari olur. Muarazaya sebep olan şey, nasih ve mensuhun bilinmemesidir. Tarihi bilinmeyen naslar da Kuran ve sünnette mevcuttur.

⁵ Tahâvî, *Şerhu maani’l âsâr*, IV, 274.

⁶ Tahâvî, *Şerhu maâ’ni’l âsâr*, I, 163, 192, 196-197, 215, 414, 434, IV, 124, 392.

⁷ Tahâvî, *Ahkâmu’l Kuran*, II, 308

⁸ Tahâvî, *Şerhu müşkili’l âsâr*, X/ 38, XIII/ 98, XIV/ 60, 321.

⁹ Buhârî, Hasan b. Abdülhamid, *Menhecu’l İmâm et-Tehâvî*, 1422, s. 132, 272, 273.

¹⁰ Rûş, Hâdî el-Tûnusî, *Muhtelifu’l hadis ve cuhûdu’l muhaddisine fihî*, 550, 554, 567, 568.

¹¹ Bu, rükün-umde- ile kastettiği şeydir. Bu rükünleri barındırmayan şeyler tearuz değildir.

¹² Yani zıtlık iki ayrı vakitte gerçekleşmez. Böyle bir durumda nesih ile zıtlık giderilebilir.

¹³ Pezdevî, *Usûl*, thk. Sait Bektaş, s. 449; Alauddin el-Buhârî, *Keşfu’l esrâr*, III, s. 160-162; Ekemeleddin el-Bâbertî, *Takrîr*, IV, s. 426-427.

Tearuz bazen iki ayet arasında veya bir ayetin iki kıraat vechi arasında gerçekleşir, bazen iki sünnet arasında, bazen de sünnet ile ayet arasında gerçekleşmektedir. Açıklanacağı üzere nesih, sayılan bu durumların tamamında görülebilmektedir.

Zikredilenlerin tamamı, Pezdevî'nin beyan ettiği tearuzun, cumhur tarafından dillendirilen tearuz olmadığını açık bir şekilde göstermektedir. Pezdevî'nin burada açıkladığı tearuz tesakutu gerektiren bir tearuzdur. Bu nedenle iki ayet arasında vukua gelirse sünnete; iki sünnet arasında vukua gelmesi durumunda ise kıyas veya sahabe kavline; bunlar mümkün olmadığı durumlarda ise usulde belirtilen aşamalara müracaat edileceğini söylemekte, herhangi bir tercih yapılacağını beyan etmemekle birlikte neshin de olmayacağını dillendirmektedir. Çünkü burada söz konusu edilen tearuzun, aynı vakitte meydana gelmesi gerekmektedir.

Pezdevî başka bir bölümde, muarazanın hükmü ve şartları anlaşıldıktan sonra muarazadan kurtulmanın asıllardan birinin yok sayılmasıyla mümkün olduğunu ve bunun için de hüccet, hüküm, hal, sarih zaman ve delalet bakımından zaman olmak üzere beş vecih bulunduğunu zikreder.

Hüccet veche göre, iki delil birbirine muadil değilse muaraza da gerçekleşmez. Muhkem olana mücmel ve müteşabihin tearuzu veya Kur'an ve meşhur sünnete haber-i vahidin tearuzu gibi. Muarazada asıl olan iki delilin müsavi olmasıdır. Bunun örnekleri çoktur.¹⁴

Müellif, burada tearuzun gerçekte husule gelmesine engel olan durumu belirtmiştir. Yani tearuz gözüktüğü halde hakikatte tearuz olmadığını belirterek sorunu gidermiştir. Muhkem ile müteşabih ve mücmel arasında tearuz olmayacağını ifade ederek müteşabih ve mücmelin muhkeme hamledilmesi gerektiğini anlatmış, böylece cem' yapmıştır. Aynı şekilde kat'î ve zanni delilin tearuz etmeyeceğini söyleyerek, kat'î olanın zanni olana önceleneceğini ifade etmiş ve tercihte bulunmuştur. Müellif, daha sonra şöyle devam etmektedir:

"Eğer iki delille sabit olan hükmün farklı olduğu bilirse taarruz ortadan kalkar. 'Ancak (Allah) sizi kasıtlı yaptığınız yeminlerinizden sorumlu tutar' ¹⁵ ayetinde kastedilen ğamus yemindir. Başka bir ayette ise şöyle geçmektedir: 'Allah, kasıtsız yemininizden sorumlu tutmaz, fakat bilerek yaptığınız yeminlerden sorumlu tutar.'¹⁶ Ğamus, zikredilen lağv yemine dahildir. Sorumluluğun müsbet tarafı ahiret yurdundaki karşılık manasına gelmekte ve mutlak kullanılmaktadır. Sorumluluğun menfi tarafı ise dünyadaki karşılığı manasına gelmekte keffaret kastedilmektedir. Böylece ayetler arasında cem' yapılmış oldu ve tearuz ortadan kalktı. Zikredilenlerin bir kısmının bir kısmına hamledilmesi doğru değildir ve bu konunun örneği çoktur."¹⁷

Ğamus yemin, iyiliğe ve hakka muhalif olması ile faydasız manasını taşıması itibariye lağv yeminin kapsamına dahil olduğundan Pezdevî, iki ayetin arasını cem' etmiştir. Birinci ayet, yeminin sorumluluğunun olmadığını belirttiği ve ikinci ayet sorumluluğunun var olduğunu belirttiği halde, burada herhangi bir tearuz söz konusu değildir. Sorumluluğunun olduğunu belirten ayet ahiretteki karşılığını ifade etmektedir. Zaten ğamus yeminin karşılığı uhrevidir. Menfi muahazeden bahseden ayet ile dünyevi karşılık olan keffaret kastedilmektedir. Ğamus yemin için herhangi bir keffaret söz konusu değildir.

Burada yapılan işlem cemi'n kendisidir. Müellif, ayetlerin nüzul zamanını bildiği halde hakiki muarazanın cem' işlemi ile ortadan kalkacağını kastettiği anlaşılmaktadır. Maide, son inen suredir ve veda hacı zamanında nazil olmuştur. Bakara Suresinin ise daha önce nazil olduğu bilinmektedir. Buna rağmen Pezdevî tearuzu nesh ile gidermemiştir. Halbuki Hanefî mezhebi, delillerin nüzul veya vürud tarihlerini bildikleri zaman neshi cem'e önceledikleri kaidesini benimsedikleri söylenmektedir. Hanefîlerin nesh konusundaki görüşlerinden haberdar olanlar, Bakara ve Maide Suresi gibi nüzulleri kesin olmayan delillere bile başvurduklarını görecektir. Pezdevî'nin cem'î neshe tercih etmesi "Hanefîler, delillerin tarihlerini bildikleri zaman neshi cem'e takdim ederler" kaidesini sorunlu bir hale getirmektedir.

¹⁴ Pezdevî, *Usûl*, s. 453-454; el-Buhârî, Alauddin, *Keşfu'l esrâr*, III, s. 182-183; el-Bâbertî, Ekemeleddin, *Takrîr*, IV, s. 449-451.

¹⁵ Bakara, 225.

¹⁶ Maide, 89.

¹⁷ Pezdevî, *Usûl*, s. 404; el-Buhârî, Alauddin, *Keşfu'l esrâr*, III, s. 183-186; el-Bâbertî, Ekemeleddin, *Takrîr*, IV, s. 452-455.

Pezdevî, Tearuz konusunu nihayete erece kadar hakiki tearuzu arz etmekte ve nasıl engelleneceğini anlatmaktadır.¹⁸ Konuyu anlatırken tercih ve neshi önceleyip cem'î üçüncü sıraya attığına dair herhangi bir ifade kullanmamaktadır. Pezdevî'nin örneklemelerinde, cumhura muvafakat ettiği görülsün bile kullandığı ifadelerde, onlara muhalefet ettiğine veya onlarla aynı görüşü paylaştığına dair herhangi bir işaret bulunmamaktadır.

1.3. Serahsî

Muhammed b. Ahmed b. Ebû Sehl es-Serahsî (ö. 490) ise iki nas arasındaki Muaraza konusuna, şu sözlerle başlamıştır:

“Acizlik göstergesi olduğundan şer'î hüccetler olan Kur'an ve Sünnet arasında tearuz vaki olmaz. Çünkü Allah, acizlikle vasfedilmekten münezzehtir. Tarih bilgimizin olmayışı nasların nasihini mensuhundan ayırmamıza mani olmakta, bu da tearuzun vehmine sebep olmaktadır. Halbuki tarih bilgisiyle muarazanın ortadan kalkacağı görülmektedir. Çünkü son tarihli nass erken tarihli olanı nesh etmektedir. Bütün bunlardan, nasih ve mensuhu ayırt etmek amacıyla tarihin bilinmesinin gerekliliği ortaya çıkmıştır. Eğer bu anlatılanlar - tarih bilgisi- yoksa tearuz Allah'ın hadisata koyduğu hükümlerde değil bizim hakkımızda cari olur. Bu vehmi tearuzdan kurtulmak için de muarazanın; tefsirinin, rükünlerinin, şartlarının ve hükmünün bilinmesi gerekmektedir...”¹⁹

Müellif, daha sonra Pezdevî'nin muaraza konusunda zikrettiği rükünlere ve şartlara değinmiştir. Serahsî'nin bu anlattıklarından, yani Pezdevî'nin tearuz konusundaki şartlarını ve rükünleri ortaya koymasından; delillerin müsavi olması halinde cem'in ve tercihin mümkün olmadığı hakiki tearuzdan bahsettiği bariz bir şekilde anlaşılmaktadır. Kendisine göre rükünlerini ve şartlarını anlattığı tearuzun ortadan kalkması için tek yetkin ihtimal olduğundan dolayı nesh ile başlamıştır. Serahsî'nin ne dediğini iyi anlamayan, onun nelerden bahsettiğini idrak etmeden neshi cem'e takdim ettiğini söyleyenler de yok değildir.

Serahsî, muarazadan kurtulmanın yollarını açıklamak suretiyle bu anlattıklarını teyid etmektedir. Muarazadan kurtulma yolu olarak sırasıyla delilden, hükümden, halden, tarih bilgisinden ve tarihin delaletinden yararlanmak gerektiğine değinmiştir.

Birinci yöntem olan delil ile muarazadan kurtulmanın yolu, birkaç şekilde açıklanabilir. Bu yollardan bir tanesi şöyledir: İki nassın bir tanesi muhkem diğeri ise mücmel veya müşkil olursa, iki nas arasında hakiki tearuzun olmadığı anlaşılır. Böyle bir durumda, mücmel ve müşkil olan delil ile değil muhkem olanla amel edilir. Aynı şekilde naslardan bir tanesi Kur'an'dan veya meşhur sünnetten olursa diğeri ise haber-i vahid ise hakiki tearuz gerçekleşmez. Zaten mütearız gözükün naslardan bir tanesi tahsis edilmeye muhtemel ise tearuz manası ortadan kalkmaktadır.

Serahsî, hüccet olan delillerden tearuzun ancak taazzur durumunda kalkmayacağını açık bir şekilde ifade ederek, cem'î neshe ve tercihe takdim etmiştir. Zaten daha sonra açıklamaya koyulduğu tearuzu giderme yollarının üç tanesi de cem'î kapsamına girmektedir:

İlk yöntem, mücmel ve müşkil olan delili muhkemin delaletine hamletmesidir. Bu zaten cem'in ta kendisidir.

İkinci yöntem, her ne kadar “Naslardan bir tanesi Kuran'dan veya meşhur sünnetten olursa diğeri ise haber-i vahid olsa” sözünden tercih anlaşılırsa bile Kuran ve meşhur sünnette sübutta ve delalette katilik bulunduğundan dolayı, muhtemel olan haber-i vahidin delaletini Kuran'ın veya meşhur sünnetin delaletine hamletmiş olmasıdır. Alaaddin Semerkandî'nin de (ö. 539) tearuzun olmadığını beyan ederken kullandığı ifadeler de bu duruma delil olmaktadır. Ona göre tearuz durumunda rükne raci olan şey, iki delil arasında mümaselet bulunmamasıdır. Kuran'ın ve mütevatir sünnetin, haber-i vahid veya kıyasla tearuzu; haber-i vahidin kıyasla tearuzu gibi. Zaten hilafında Kuran'ın nassının, mütevatir sünnetin veya icmanın yer almayışı, haber-i vahid ve kıyasın kabul şartlarından bir tanesidir.²⁰

¹⁸ Pezdevî, *Usûl*, s. 454-464; el-Buhârî, Alaaddin, *Keşfu'l esrâr*, III, s. 186-210; el-Bâbertî, Ekemeleddin, *Takrîr*, IV, s. 456-484.

¹⁹ Serahsî, *Usûl*, II, s. 12-13.

²⁰ Semerkandî, *Mizânü'l Usûl*, thk. Abdülmelik Sa'dî, II, s. 964.

Üçüncü yöntem ise naslardan bir tanesi diğeri tarafından tahsis edilmeye muhtemel olmasıdır. Böyle bir durumda tahsis yapılacağı aşıkardır. Zaten bu yöntem cem'in en bariz kullanım şekillerinden bir tanesidir.

Serahsî, Kuran'dan örnek vererek konuyu daha anlaşılır kılmaya çalışmaktadır. "Erkek ve bayan hırsızın ellerini kesin"²¹ ayeti ile "Sonra onu emniyetli olduğu yere ulaştır"²² ayetleri arasında zahiri olarak tearuz gözükmektedir. Ancak "ellerini kesin" ayeti âm olup, tahsisi mümkün olduğundan dolayı "Onu emniyetli olduğu yere ulaştır" ayetinden hareketle müste'men²³ bundan tahsis edilmiştir.

Hz. Peygamber'in "Kim uyku veya unutma sebebiyle namaz kılmazsa, hatırladığı zaman namazı kılsın. Çünkü o namazın vakti, onu hatırladığı andır" hadis ile "Üç vakitte namaz kılmayı nehyetmiştir" hadisi arasında zahiri bir teâruz gözükmektedir. Hâlbuki "Hatırladığı zaman kılsın" hadisi tahsis kabilinden olduğundan diğeri delili tahsis etmiş, böylece tearuz ortadan kalkmıştır.

Eğer tearuz halindeki iki delilden biriyle amel edilmesi insanlar arasında yaygınlaşırsa, icma delili ile amel edilen tercih edilir ve tearuz ortadan kalkmış olur. Mütearız olan iki delilden, kendisiyle amel edilen daha geç tarihli olursa nâsih olduğu anlaşılır. Tarihlerinin bilinmesi teâruzu ortadan kaldırdığı gibi icmâ' da buna delil olur. Ama kendisiyle amel edilen daha erken tarihlise, daha geç tarihli olanın müevvel olduğu bilinir, habere dayalı bir delil ise ravilerin sehviden kaynaklı olduğu anlaşılır. Muta'nın ibahasından sonra haramlığı, kabir ziyaretinin nehyinden sonra ibahası, kurban etlerinin saklanması caiz bırakılması, kaplarda içmenin serbest bırakılması konularında olduğu gibi mensûh bir haber yaygınlaşsa nâsih haber de ondan sonra yaygınlaşır. Nâsih olan haber iştihar ederse, yani insanlar geç tarihli olan nass üzerine icma' edip amel ederlerse muâraza ortadan kalkmış olur.

Böylece Serahsî, ilk iki örnekte tahsis yaparak cem'î öncelemiştir. Mütearız iki nastan, üzerinde icma bulunan hadisi almış ve icmayı neshin varlığına delil olarak kullanmıştır. Serahsî'ye göre asıldaki tearuz hakiki tearuz olduğundan, icmayı neshe delil olarak kullanmıştır. İki mütearız hadisten erken tarihli hadis üzerine amel edileni asıl kabul edip, geç tarihli olanı tevil etmiş veya ravinin hatası olarak benimsemiş olması, zikrettiği manayı güçlendirmektedir. Böylece tearuzu gidermiş ve tevil yolu ile icmayı güçlü bir ihtimal haline getirmiştir. Pezdevî'de olduğu gibi Serahsî de bu konuda, nesh ve tercihi mutlak olarak cem'e takdim ettiği ile ilgili herhangi bir şey zikretmemiştir.

Serahsî başka bir yerde şöyle demektedir "Eğer mütearız gözükün haberlerin ravilerinden biri farklı olursa, Hz. Peygamber'in iki ayrı zamanda söylediği iki haber olduğu anlaşılır. Bu durumda mümkünse her iki haberle amel etmek vaciptir." Mezhebimizdeki "İki hüküm durumunda mutlak, mukayyed olana hamledilmez" şeklindeki görüşte, bu durumla ilgilidir. Bu teorik bilgi bir örnekle daha iyi anlaşılacaktır. Hz. peygamber kabz etmekten önce taamı satmayı nehyetmiştir ve İnan b. Eside söylediği "Onları dört şeyden nehyediyorum. Kabzedilmeden önce satmayı..." haberlerinin ikisiyle de amel ediyoruz. Mutlak olan haberi mukayyed olan taama hamletmiyoruz. Taamın kabzdan önce satılması, caiz olmadığı gibi diğer şeylerinde kabz edilmeden önce satılması caiz değildir.²⁴

Serahsî "İki haber olduğu bilinir" ifadesiyle Hanefîlere göre zahiri tearuz olan iki haberin hükmünden bahsetmektedir. "İmkan dâhilindeyse iki haberle de amel edilir" diyerek cem'î kastetmiştir. "İki delille amel etmek, delillerden birini ihmal etmekten daha evladır" görüşüyle cem'in takdimine delil kullanmıştır. Cem' için tarih bilgisinden yoksun olmayı ve ya nesih yapamamayı şart koşmamıştır.

Bütün bu açıklamalardan sonra şu sonuca ulaştık: Tearuz durumunda Serahsî, cem'î öncelemekte, daha sonra tarih verilerinden istimdat ile neshi uygulamakta ve en sonda ise tercih seçeneğini kullanmaktadır. Bu tertip cumhurun tertibi ile paralellik arz etmekte ve Hanefîlere nispet edilen tertib ile uyuşmamaktadır.

²¹ Maide, 38.

²² Tevbe, 6.

²³ Yani müstemem (aman alan kişi) hırsızlık yaparsa elleri kesilmez. Çünkü emniyetli olduğu yere ulaştırılması nass ile vaciptir.

²⁴ Serahsî, *Usûl*, III, 25-26.

1.4. Cessâs

Hanefî usulünün piri olan Ebû Bekir el-Cessâs Ahmed b. Ali er-Râzî'ye (ö. 370) bakılırsa onun, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin talebesi İsa b. Ebân'dan (ö.221) iki mütearız hadis konusunda şöyle bir aktarımda bulunduğu görülür:

"Mütearız hadislerden biri, tarih olarak diğerinden önce ise ve insanlar onlarla amel etme hususunda muhtelif olursa şöyle bir yol takip edilir: Cem' ve muvafakat ile aralarındaki tearuz giderilebiliyorsa ictihad edilir. Muvafakat sağlanamazsa geç tarihli olan haber, erken tarihli olanı nesh etmiş sayılır."²⁵

İsa b. Ebân, cem'i neshe öncelediğini burada açıkça zikretmektedir. O, sadece hadisler arasında tevfiik imkânı bulunmayan durumlarda neshe başvurmaktadır. Cessâs'ın şarihlerinden birinin ifadesine bakılırsa bu konuda, İsa b. Ebân ile aynı görüşte olduğu görülecektir:

"Eğer hadislerden bir tanesi erken tarihli ise ve hangisi ile amel edildiği konusunda ihtilaf varsa şöyle bir yol takip edilir: Hadisler tevfiik edilmeye muhtemel iseler ictihad edilir. Aralarında ihtilaf bulunduğu ve hadislerden birini diğerine önceleyemediklerinden dolayı ictihad yapılır. İctihad sonunda hadisler tevfiik edilir ve böylece kullanılabilirler halde hadislerden biri düşmez; zaten usul de bu duruma işaret etmektedir. Eğer hadisler arasında tevfiik ihtimali bulunmazsa geç tarihli olan hadis diğerini nesh etmiş sayılır. Çünkü erken tarihli olanın, sübutunu gerektirecek bir özelliği kalmaz; geç tarihli hadis ise diğer hadisin sübutunu nefyeden bir hüviyete sahiptir."²⁶

Bu konunun geri kalan kısmında da Cessâs'ın neshi öncelediğini veya tercihi neshe takdim ettiğini gösteren herhangi bir açıklama bulunmamaktadır.²⁷ Böylece İsa b. Ebân ve Ebu Bekir el-Cessâs'ın, tearuzu giderme hususunda cumhura muvafakat ettiği ve Hanefîlere nispet edilen tertibe uymadıkları anlaşılmış oldu.

1.5. Debûsî

Cessâs'tan sonra Ubeydullah b. Ömer Ebû Zeyd ed-Debûsî'ye (ö. 430) uğruyor ve onun bahsettiği muarazanın, cem'i kabul etmeyen muaraza olduğuna şahit oluyoruz. Nitekim o, şöyle demektedir:

"Muaraza, birbirine mukabele edilmeye engel olan şeyler manasına gelmektedir. 'Arede li emrun' denildiği zaman 'karşıma bir iş çıktı ve beni engelledi' manası kastedilmektedir. 'Avâriz kelimesi, sözlükte engeller manasına gelen mevâni' ile karşılık bulmaktadır. Deliller arasında cem'i imkansız kılacak derecede engel bulunduğu ve dolaylı mütearız olarak isimlendirilmişlerdir. Tek bir mahalde ve tek bir vakitte birinin diğerinin zıddını iktiza ettiği helallik-haramlık; isbat-nefi gibi eşit derecedeki delillerin bir arada bulunması muarazanın temel şartıdır. Zayıf olan bir delil güçlü olanla tearuz edemediği için 'delillerin eşit olmaması' şartı konulmuştur."²⁸

Debûsî, böylece cem' edilebilen deliller arasında asli bir tearuzun bulunmayacağını açıkça ifade etmiş oldu. Ayrıca neshi cem'e öncelediği için cem' yöntemini mühmel bırakmış değildir.

Eğer (mütearız olduğu düşünülen) delillerin tarihleri bilinirse geç tarihli olan nâsih; erken tarihli olan ise mensûh olur. Böylece bu delillerden sadece bir tanesi sabit olmuş olur. Bu nedenle ilk adımda tearuzun varlığına hükmedilmez. Geç tarihli olan delili bilemediğimiz zaman tearuz gerçekleşir.²⁹ İşte bu, müellifin sadece neshi zikredip diğerlerini anlatmamasının asıl sebebidir.

Daha sonra Debûsî'nin tearuz esnasında sorunu gidermek için hükümlerin çatışmayacağını ifade ettiğini ve Pezdevî'den bahsedilirken aktarılan gamus yeminini örnek olarak kaydettiğini müşahade etmekteyiz. Zaten bu örnekteki durum, sarîh cem'dir ve Pezdevî'de bunun takdim edildiğini ifade etmiştir.

İkinci adımda iki mütearız hadis arasında yapılacak işlemin de cem' olduğu, Pezdevî tarafından açıkça ifade edilmiştir.³⁰ Eğer bu işlem yapılamıyorsa, bilindiği takdirde tarih yoluyla sorun giderilir ve geç tarihli olan hadis, daha evla kabul edilir. Önceden de zikredildiği üzere geç tarihli

²⁵ Cessâs, *Fusûl*, thk. Acil en-Neşemî, III, 164.

²⁶ Cessâs, *Fusûl*, III, s. 165-166.

²⁷ Cessâs, *Fusûl*, III, s. 161-174.

²⁸ Ebû Zeyd ed-Debûsî, *Takvîmu usûli'l fikhi ve tahdîdu edileti's şer'î*, thk. Abdurrahim Yakup, II, 331-332.

²⁹ Debûsî, *Takvîmu usûl*, II, 333.

³⁰ Debûsî, *Takvîmu usûl*, II, 343-345.

haber, erken tarihli olanı nesh ederse muaraza olmadığı anlaşılır ve (muarazanın) hükmü iptal olur.³¹ Debûsî, nesh ile ilgili görüşünü cem' görüşünün akabinde zikretmiştir ki bu durum cumhura muvafakat ettiğini işaret ettiği gibi Hanefîlere nispet edilen görüşe muhalefet ettiğini de göstermektedir.

Debûsî, neshin ispat yönlerini açıkladıktan sonra "Eğer nesih mümkün olmazsa ve delillerden biri nefi diğeri ise ispatı içeriyorsa muaraza gerçekleşir" diyerek³² konuya devam etmektedir. Bütün bunlardan sonra ise tercih yönlerini açıklamıştır. Bu da Debûsî'nin tercih ile ilgili görüşünün neshten sonra olduğunu göstermektedir. Böylece Debûsî cem'î neshe, neshi ise tercihe öncelikle hususunda cumhurun görüşünü paylaşmaktadır. Bu sıralamaya göre tercih, tearuzu giderme yollarının sonuncusu konumundadır.

1.6. Ebû Hüseyin el-Basrî

Daha sonra Muhammed b. Ali b. Tayyib Ebu'l Hüseyin el-Basrî el-Mutezili'ye (ö. 436) geçiyoruz. Dört mezhep fukahalarından sadece Hanefîler onu kendi mezheplerinin fakihleri arasında saymışlardır. Hanefî fakihî olan Kureşî (ö.775),³³ Molla Ali el-Kârî (ö. 1014)³⁴ ve muasır müelliflerden Muhammed Hafizurrahman b. Muhibburrahman el-Kumelânî³⁵ onu Hanefî mezhebinin tabakaları arasında saymışlardır. Hanefî olsa bile tearuzu giderme yolları konusundaki görüşünün kesinlikle cumhura muvafakat ettiği, Hanefîlere nispet edilen görüşe muhalefet ettiği görülecektir. Şöyle demektir:

"Mütearız iki haber için üç seçenek mevcuttur. Haberler ya malum olur,³⁶ ya malum olmaz ve ya haberlerden biri malum olur diğeri ise malum olmaz. Eğer haberler malum olurlarsa³⁷ yine üç seçenek oluşacaktır. Ya malum olan haberler has olurlar, ya âm olurlar, ve ya haberlerden biri has diğeri ise âm olur. Eğer haberlerin ikisi de âm olursa iki seçenek oluşacaktır. Ya bütün yönleriyle âm olurlar ve ya haberlerden her biri bir yönüyle âm, bir yönüyle hass olacaklardır. Haberlerden biri âm, diğeri ise has olursa hass ile hüküm verilir.³⁸ Haberler, âm ve ya has olurlarsa ve tarihleri de biliniyorsa geç tarihli olan haberin erken tarihli olanı nesh ettiği üzerine hüküm verilir. Tarih bilinmiyor ama tercih imkanı varsa tercih yapılır. Tercih yapılamazsa ve ya yapılabildiği halde ümmet tercih yapmaktan men edilmişse bize göre tarih bilenlerin nesh ile hüküm vermeleri gerekmektedir. Çünkü, ibadette aklın muktezasına göre hüküm verilmelidir. Burada, mütearız delillerden herhangi biri, diğeri takdim edilecek durumda olmadığı için isnada bakıp haberlerden birini seçemeyiz. Çünkü bu durumda haberlerden birini tercih edebilmek için sübutunun, diğeri oranla daha kuvvetli olması gerekmektedir. Hâlbuki bu haberlerden hiçbiri yekdiğerinden sübut itibariyle daha kuvvetli değildir. Haberlerin 'vücubiyet' veya 'haramlık' vasfına bakarak amel etmek taabbüd açısından kuvvetli bir delildir.³⁹ Ancak bu durum, haberin sübut itibariyle daha kuvvetli olduğunu ifade etmiş olmaz; sadece taabbüd ifade eder. Halbuki tearuz durumunda taabbüd da zannın kapsamına girer. Eğer haberler bir yönleriyle has bir yönleriyle âm olursa, birini diğeri ile tahsis etmek veya tahsis etmemek eşit derecede olur. Bu durumda, hüküm itibariyle mahzurlu olan tahsis eder ve böylece tercih yapılmış olur.⁴⁰ "Geçmişte olanlar bir yana babalarının evlendiği kadınlarla evlenmeyin"⁴¹ ile "Bunlardan başkası size helal kılındı"⁴² ayetleri bu duruma örnek olarak zikredilebilir. Tearuz, biri has olan kati ve

³¹ Debûsî, *Takvîmu usûl*, II, 346.

³² Debûsî, *Takvîmu usûl*, II, 348.

³³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l mudiyye fî tabakâti'l hanefiyye*, III, s. 261, no: 1415.

³⁴ Molla Ali el-Kârî, *el-Esmâru'l cenîyye fî'l esmâi'l hanefiyye*, no: 547.

³⁵ Muhammed Hafezerrahman el-Kumelânî, *el-Budûru'l mudiyye fî terâcimi'l hanefiyye*, XVI, 95-96, no: 4643.

³⁶ Yani kati olurlar.

³⁷ Buradan "bunlar dışındailer size helal kılınmıştır" ayetine kadarki kısım kati olan muarazadan bahsetmektedir.

³⁸ Bu işlem cem'dir. Müellif, cem'î neshe ve tercihe takdim etmiş ve takdim ederken de haberlerin tarihlerini bilmemek şartını da koşmamıştır.

³⁹ İbadet için daha ihtiyatlı olanla amel etmek.

⁴⁰ İhtiyatlı olan dikkate alınır.

⁴¹ Nisa, 22

⁴² (Harp esiri olarak) sahip olduğunuz cariyeler müstesna, evli kadınlar da size haram kılındı. Allah'ın size emri budur. *Bunlardan başkasını, namuslu olmak ve zina etmemek üzere mallarınızla (mehirlerini vererek) istemeniz size helal kılındı.* Onlardan faydalanmanıza karşılık kararlaştırılmış olan mehirlerini verin. Mehir kesiminden sonra (bir miktar indirim için) karşılıklı anlaşmanızda size günah yoktur. Şüphesiz Allah ilim ve hikmet sahibidir. Nisa, 24.

zanni iki haber arasında gerçekleşirse kati ve zanni olmasına bakılmaksızın tahsis gerçekleşir.⁴³ Eğer bu haberlerden biri has olmazsa kati olan haber üzerine hüküm verilir. Çünkü kati haber varken zanni ile hüküm vermek caiz değildir. Tearuz, biri has olan iki zanni haber arasında gerçekleşirse tahsis yapılır. Eğer haberler arasında has yoksa haberlerden biri tercih yapılır ve tercih edilen haberle amel edilir.⁴⁴ Mütearız haberler konusunda şöyle de denilmektedir: Tearuz eden iki haber arasında ya cem' mümkün olur ve ya olmaz. Eğer cem' mümkünse karşımıza iki seçenek çıkmaktadır. Cem', ya iki ayrı vakitte ve ya tek vakitte mümkündür. Eğer tek vakitte mümkünse, tahsis veya başka bir yöntemle; mecazen biri diğerinin yerine geçer. Eğer cem' iki ayrı vakitte mümkünse, haberlerin tarihleri biliniyorsa erken tarihli olan haberin hükmü mensuh olur. Cem' ya haberin kendisinden dolayı veya kendisine mukterin olan bir şeyden dolayı mümkün olmayabilir. Eğer haber kendisine mukterin olan bir şeyden dolayı cem' edilemiyorsa biri diğeri ile tevil edilebilir. Ancak ümmet bundan nehyedilmiştir. İbn Abbas'tan rivayet edilen 'Sadece nesiede riba cari olur' hadisi Ebû Sa'id el-Hudrî'den rivayet edilen iki muhtelif cins ile tahsis edilebilir. Ancak selef uleması iki görüşte de karar kılmışlardır. Çoğu, bunu terk edip Ebû Sa'id'in rivayeti ile amel etmiştir. Az bir kısım âlim ise bununla amel etmişlerdir. Haberin kendisinden kaynaklı bir durumdan dolayı cem' edilememesinin birkaç şartı vardır. Şartlardan biri, haberlerden birinin hükmünün diğerinin hükmünü nefyetmesi ve ya hükmünün zıddı olmasıdır. İkincisi, aynı derecedeki haberlerin –iki haber âm olabilir, has olabilir, veya bir yönüyle âm bir yönüyle has olabilir, biri diğerini tahsis edememeli- aynı vakitte aynı mahalde gerçekleşmesidir. Üçüncüsü ise haberlerden hangisinin erken, hangisinin geç tarihli olduğunun bilinmemesidir.⁴⁵ Böyle bir tearuz durumunda tercih işlemi yapılır ve tercih edilen haberle amel edilir. Haberler tercih konusunda müsavi olurlarsa bunun hükmü ilerde açıklanacaktır. Bütün bu açıklamalardan sonra 'bütün lafızlarda bir diğerine muvafık düşebilecek şekilde tevil mümkünken, haberlerde birbirini nefyetme nasıl mümkün olabilir?' şeklinde bir soru yöneltirse, şöyle cevap verilir: Lafızlarda zor tevillerle hallolabilecek problemler bulunabilir. Ancak Allah'ın kelamı bundan münezzehtir."⁴⁶

Ebû Hüseyin el-Basrî'nin, şöyle bir tertible müarazayı giderdiği görülmektedir:

1) Cem': Burada tarih bilinmediği için yani nesih mümkün olmadığından cem' yapılır gibi bir şart da belirtilmemiştir.

2) Nesh: Haberlerin tarihleri bilindiği taktirde geçerli olur ve tercihe takdim edilir.

3) Tercih: Cem' ve nesh seçeneklerinin mümkün olmadığı durumlarda uygulanır.

Hanefîlerin kendi mezheplerinden kabul ettikleri âlimin bu görüşü, cumhurun benimsediği sıralamanın aynıdır.

1.7. Bazı Hanefî Şarihlerin Görüşleri

Hanefî hadis şarihlerinden Moğultay b. Kılıç el-Hanefî (ö.762) neshin şartlarını zikrederken şöyle demektedir: "Haberlerin muarız olabilmesi için, haberlerin sahih, muarız ve aralarının cem' edilemiyor olması gerekmektedir."⁴⁷ Moğultay burada neshin yapılabilmesinin şartını, cem' yapılamamasına bağlamıştır. Bu durum, cem'î neshe takdim etliğine işaret etmektedir ki cumhurun da muvafakat ettiği görüş budur.

Sadruşşeria el-Mahbûbî Ubeydullah b. Mesut b. Mahmut el-Buhârî (ö. 747) muaraza ve tercih konusunda şöyle demektedir: "Tek bir mahalde, aynı zamanda birinin diğerinin nefyini gerektirdiği iki delilin bulunmasıdır..." Burada cem'in mümkün olmadığı hakiki tearuzdan bahsedildiği görülmektedir. Sa'd et-Taftâzânî Mesud b. Ömer eş-Şâfi'î (ö. 793) bu sözü, şu şekilde şerh etmektedir:

"Aynı derecedeki veya bir vasıfla ziyadesi bulunan iki delilin tek mahalde, aynı zamanda; birinin sübut diğerinin ise nefi isteyerek tearuz etmesidir. 'Mahallin tek olması' kaydı ile nikahın helal oluşu, ama anne ile nikahın haram oluşu konusu; 'Aynı zaman' kaydı ile hayızdan önce nikahlısı ile ilişkiye girmenin helal, hayız anında haram oluşu meselesi; 'Aynı derece' kaydı ile nass ile kıyas gibi biri diğerinden daha güçlü olan deliller arasındaki tearuz dışarıda bırakılmış oldu. Bu durumda şöyle bir

⁴³ Bu, tarih bilinmediği için neshin taazzurlu olduğu şartı koşulmaksızın yapılan cem' işlemidir.

⁴⁴ Bu da cem'î açık bir şekilde takdimdir. Sadece, cem' mümkün olmadığı zaman tercih yapmaktadır.

⁴⁵ Yani nesih ile hüküm verememektir.

⁴⁶ Ebû Hüseyin el-Basrî, *el-Mu'temed*, II, s. 672-674

⁴⁷ El-İ'lâm bi sünnetihi 'aleyhi's selâm –şerhu Sünen-i İbn Mâce-, IV, s. 156.

soru yöneltilebilir: Delillerden biri, -icabın nefi üzerine varid olması gibi- diğerinin ademini iktiza ederse, sadece mahal ve zamanın bir olması –nikah ve hayız örneğinde olduğu gibi- şartı yeterli olmaz. Bununla birlikte mekanın ve şartların bir olması gibi temel kabuller de gerekmez mi? Bu soru şöyle cevaplanır: Zamanın ve mahallin bir olması şartı tenakuz konusunda açıklayıcı bir fazlalıktır. Mahal ve zaman farklılığında genel itibari ile tercih cari olur.”⁴⁸

Tercihin takdim edildiği bu tearuz, cem'in mümkün olmadığı, hakiki tearuzdur. Mahallin ve zamanın tehalüfû ile yapılan cem' tearuzun aslını ortadan kaldırır. Bu cem' işlemi için doğru bir takdimdir. Sadruşşeria el-Mahbûbî daha sonra şöyle devam etmektedir:

“Eğer deliller derece itibariyle eşitse ve ya delillerden bir tanesi taşıdığı bir vasıftan dolayı daha kuvvetliyse⁴⁹ ve aralarında muaraza varsa güçlü olan delil racih olur. Eğer delil bir vasıftan dolayı değil, özünde daha güçlüyse racihtir denilmez. Bundan dolayı nass kıyasa racihtir ifadesi kullanılmaz... Bunun üç çeşidi vardır. Birincisi: Delillerden biri taşıdığı bir vasıftan dolayı değil, özünde daha güçlü olabilir. Nass ile kıyas gibi. İkincisi: Delillerden biri taşıdığı bir vasıftan dolayı daha güçlü olabilir. Fakih bir ravinin aktardığı haber ile fakih olmayan bir ravinin aktardığı haber-i vahid gibi. Üçüncüsü: Delillerin eşit derecede olmasıdır. İlk iki kısımda, güçlü olan delille amel edip diğerini terk etmek vaciptir. Üçüncüsü ise ... Kuran'ın Kuran'a; sünnetin sünnete muarazası gibidir. Bu durumda delillerden birinin diğerini neshettiğine hükmedilir. Zaten şer'î deliller arasında -gerçek- tenakuz olmaz. -Zahiri tearuz- sadece deliller hakkındaki cehlimizi gösterir. Tearuz sadece aynı zamanda vüruda gelen deliller arasında vukuu bulunduğu, Kuran ve sünnette hakiki manada bir tearuzun gerçekleşmesi mümkün değildir. Şari' olan Yüce Allah, mütenakız iki delili tek vakitte inzal etmekten münezzehtir. Ancak delillerden birini önce, diğerini ise sonra indirmiştir ki bu durumda, geç tarihli olan delil diğerinin hükmünü nesh eder. Biz hangisinin önce, hangisinin sonra inzal edildiğini bilemediğimizden dolayı aralarında tearuz olduğu vehmine kapılırız. Hâlbuki gerçekte böyle deliller arasında herhangi bir tearuzdan söz edilemez. Burada kastedilen tearuzun şeklidir ki birinin, diğerinin ademini iktiza ettiği iki delilin varid olmasıdır. Tarih bilindiği takdirde geç tarihli olan delil, erken tarihliyi nesheder. Tarih bilinmiyorsa ve imkân dâhilindeyse iki delil cem' edilerek tearuz giderilir. Buna 'iki şebih ile amel etmek' denilir. Bu da mümkün değilse, delil terk edilir. Tearuz Kuran'da ise sünnete; sünnette ise kıyasa veya sahabe kavline başvurulur. Bu da mümkün değilse usulün belirttiği adımların kabul edilmesi gerekmektedir.”

Bu tür ifadelerle bakıldığında, bahsettiği hakiki tearuz bağlamına dikkat edilmezse Hanefilerin cumhura muhalefet ettiği zannedilir. Cem'in tarihe bilgisi mahsulü olan neshten ve tercihten daha düşük bir derecede olduğu düşünülür. Bundan dolayı tarih bilindiği takdirde nesh yapmanın tearuzu gidermek için cem'den daha uygun olduğu anlaşılır. Tearuzun olmayışından dolayı değil, neshin hikmeti olduğu için tenakuzu yok saydı. Ayrıca tearuz sorununu tercihle gidermek de cem'e takdim edildi. Çünkü Şarî'den sadır olduğu daha muhtemel olan kuvvetli delili tercih etmek, naslar arasında tenakuzun var olduğunu kabul etmekten ibaret olan cem' yapmaktan daha evladır. Kabulü muhtemel olan delil, kesin batıl olandan daha evladır.

Bunun hakiki tearuz olduğunu, cem'in ise bu konuda zayıf olduğunu nereden çıkardın? diye sorulursa şöyle cevap veririz: Cümlelerin bağlamı bu durumu kesin bir şekilde göstermektedir. Önceden değinildiği gibi gerçek tearuz, aynı zaman ve aynı mahalde gerçekleşmektedir. Zaman ve mahal farklılaşırsa cem' güçlü bir yöntem değil zayıf bir yöntem olur. Nesh ve tercih konusunda ise Sadruşşeria'nın “Tearuz sadece aynı zamanda vüruda gelen deliller arasında vukuu bulunduğu, Kuran ve sünnette hakiki manada bir tearuzun gerçekleşmesi mümkün değildir. Şari' olan Yüce Allah mütenakız iki delili tek vakitte inzal etmekten münezzehtir. Ancak delillerden birini önce, diğerini ise sonra indirmiştir ki bu durumda geç tarihli olan delil diğerinin hükmünü nesh eder. Biz hangisinin önce, hangisinin sonra inzal edildiğini bilemediğimizden dolayı aralarında tearuz olduğu vehmine

⁴⁸ Taftâzânî, *et-Telvih ilâ keşfi hakâiki'l tenkih*, II, s. 215-126.

⁴⁹ Rûchân: Mümaseletin ortadan kalkmadığı vasıftaki bir ziyadedir. Rûchan ile muarazanın aslı ortadan kalkmaz. Onun üzerine bir dirhem fazlalaştırmak rûchaniyet değildir. Çünkü yine de mümaselet söz konusudur. Ama onun üzerine bir habbe fazlalaştırılırsa rûchaniyet oluşur. Çünkü bu durumda, adeten mümaselet ortadan kalkar. (Serahsî, *Usûl*, II, s.249-250).

kapılırız. Hâlbuki gerçekte böyle deliller arasında herhangi bir tearuzdan söz edilemez” ifadelerini hatırlatırız.

Bu açıklamalar, Sadruşşeria'nın, cem'in kuvvetli yöntem, tearuzun ise hakiki olmayacağı yönünde görüşünün olduğunu göstermektedir. Ona göre cem' yapmak vaciptir ve tearuz ya iki ayet arasında ya iki kıraat arasında ya iki sünnet arsında ya da ayet ile meşhur sünnet arasında olabilmektedir. Bu tearuzdan hüküm itibariyle, mahal itibariyle ve ya zaman itibariyle kurtulmak mümkündür.

Tearuz Hüküm itibariyle ya iddianın iki müddei karşısındaki durumu gibi bölünür veya Allah'ın şu sözünde olduğu gibi değişir: “Allah, kasıtsız yemininizden sorumlu tutmaz, fakat bilerek yaptığınız yeminlerden sorumlu tutar.”⁵⁰ ayeti ile “Allah, kasıtsız olarak ağzınızdan çıkan yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutmaz, faka bilerek yaptığınız yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutar. Bunun da kefareti...”⁵¹ ayeti arasında hüküm değişikliği mevcuttur. Hanefî imamların bu konuda tekrarlar söylediği cem' işlemi o da zikretmiştir. Ona göre birinci ayette bahsedilen sorumlu tutulmak uhrevidir, ikinci ayetteki ise dünyevidir ki kefarete olarak zikredilmiştir.

Sadruşşeria, bu cem' vechiyle yetinmeyip yeni bir yöntem daha uygulamıştır. İki surede de kesbin zıddı olarak bilinen 'lağv' birdir. Bu nedenle Allah ğamus yeminden sorumlu tutmaz gibi bir düşünceye gidilemez. İki surede de sorumlu tutulmaktan bahsedilen yer ahirettir. Ancak ikinci ayette ğamus değil munakide ve lağv yemin mevzu bahis edilmiştir. Ayette kastedilen sorumluluk alınının dünya olduğu değil günahının kefarete ile örtülebildiğidir. Bu, tearuzu gidermek için hatırıma gelen bir yöntemdir. İki ayette belirtilen 'lağv' tektir ve sehiv manasına gelmektedir. Birinci ayette, yeminin kalp işi olduğunu zikretmesi; ikinci ayette, “Allah sehiv yeminden sorumlu tutmaz” demesi –ki Rabbimiz unutursak veya hataen işlersek bizi sorumlu tutma ayeti de-⁵² bunun göstergesidir. Sorumlu tutulacak olan ceza diyarı olan ahirettir. Birinci ayetteki “kefarete” ifadesi dünyevi karşılığının olacağı manasına gelmez. İbare örtme manasına geldiği için munakid yeminin bozulmasından hasil olan günahın örtüleceği manasına gelmektedir. İkinci ayet, sehiv yeminin dünyalık bir karşılığının olmadığını gösterdiği gibi munakid yeminin karşılığının olduğuna işaret etmektedir. Böylece tearuz ortadan kalktı ve Hanefî mezhebinin görüşü olan “ğamus yeminin kefareti olmaz” sonucu ortaya çıktı. Bu Sadruşşeria el-Mahbûbî'nin, nesh mümkün olduğu halde uyguladığı cem' yöntemidir.

Tearuzu gidermek için ikinci yöntem olan mahallin farklılığı ilkesini şöyle açıklamaktadır: “Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın”⁵³ ayetinde ki temizlemek ifadesi teşdid –yattaharne- ve tahfif –yathurne- olmak üzere iki şekilde okunmuştur.⁵⁴ Tahfif okunuşa göre tuhrdan sonra ğuslden önce yaklaşmak helal olur. Teşdid okunuşa göre ise ğuslden önce yaklaşmak helal olmaz. Tahfif olan 10 gün üzerine, teşdid olan ise 10 dan az olana şamil kılınmıştır. Bunun tersi caiz olmaz. Çünkü hayız dönemi 10 gün olursa tam temizlik sağlanmış olur ve bir daha hayza dönme ihtimali kalmaz. Ama 10 günden önce temizlenirse tekrar dönme ihtimali olduğundan tam temizlik sağlanmış olmaz. Bu durumda, tam temizliğin sağlanması için ğusle ihtiyaç duyulur.

Tearuzu gidermek için kullanılan üçüncü yöntem ise zamandır. Eğer haberlerin farklı zamanlarda vürud ettiği bilirse geç tarihli olan diğerini nesh eder.⁵⁵ Ebu'l Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710) el-Menâr'ı gibi⁵⁶ Hanefî usul kitaplarının geneli, açıklanan bu tertibe uymaktadır.

2. Hanefîlere Nispet Edilen Tertibe Muvafık Görüş Bildiren Hanefî Alimler

Tearuzu gidreme yolları konusunda, Hanefîlere nispet edilen zahiri tertibe en çok uyan, İbn Hümâm diye bilinen Muhammed b. Abdulvâhid b. Abdulhamit'in (ö. 861) görüşüdür. *Tahrîr* adlı eserinde tearuz konusunda “Geç tarihli haber biliniyorsa nesh yapılır, mümkün değilse tercih, en

⁵⁰ Bakara, 225.

⁵¹ Maide, 89.

⁵² Bakara, 286.

⁵³ Bakara, 222.

⁵⁴ Bu bir ayette iki kıraatin tearuz etmesine örnektir.

⁵⁵ Sadruşşeria el-Mahbûbî, *et-Tavdîh fî halli gavâmidî't tenkîh*, Taftâzânî'nin Telvih'i ile birlikte, II, s. 217-226.

⁵⁶ Nesefî, *Menârü'l envâr*, thk. Şamil eş-Şâhin, s. 296-307; İbn Kutluboğa, *Hulâsatu'l efkâr şerhu Hulâsatu'l Menâr*, s. 148-151; İbn Nüceym el-Hanefî (ö. 970), *Fethu'l gaffâr –mişkâtu'l envâr-*, II, s. 220-231; Mollâ Ceyyûn es-Siddikî (ö. 1130), *Nâru'l envâr şerhu risâleti'l menâr*, Karataşı, Mektebetü'l büşrâ, I, s. 551-572; Hasan b. Tarhân el-Akhisârî, el-Busnevî (ö. 1025), *Şerhu semeti'l vusûl ilâ 'ilmi'l usûl* -.semetu'l vusûl, Menarin muhtasarıdır-, s. 284-288.

sonda cem' yapılır" demektir.⁵⁷ *Tahrîr* şarihlerinden, Muhammed b. Emîru Hâc Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasan el-Halebî (ö. 879)⁵⁸ ve Emîr Paşa Muhammed Emîn b. Muhammed e-Buhârî'de (ö. 972)⁵⁹ bu görüştedir.

Aynı düşünceyi paylaşan Muhibullah b. Abdüşşekur el-Hindî el-Behârî el-Hanefî ise (ö. 1119) şöyle demektir:

"Tearuz iki delilin tedafüdüdür. Aynı vakitte bu mümkün olmaz. Eğer olursa kati ve zanni delillerde⁶⁰ cari olur. Tearuz zahiri olarak tasavvur edilir. *Muhtasar*'da⁶¹ denildiği üzere zanni deliller arasında gerçekleşeceğini söylemek hakikatle bağdaşmaz.⁶² Hükmü ise şöyledir: erken tarihli delil biliniyorsa ilk önce nesh yapılır, yapılamadığı takdirde mümkünse tercihe gidilir, aksi halde imkan nispetinde cem' yapılır. Eğer bu üç seçenek de uygulanamazsa delillerin ikisi de hükümsüz kalır."⁶³

Bu son iki iktibas, son dönem usulcülerin ve muasır araştırmacıların, Hanefîlerin tearuz giderme konusunda cumhura muhalefet ettiklerini kabul etmelerine temel dayanak olmuştur.⁶⁴ Bu araştırmacılar, baştan beri aktardığımız bilgilere hiç iltifat etmemişler, bu kabullerinin Hanefî usulüne fiili olarak uyup uymadığına bakmamışlar, Hanefî imamların ve usulcülerin bu kabullerinin aksi bir kanaati olup olmadığını gözetmemişlerdir. Böyle bir kanaatin varlığının farkına varsalar bile dayanaklarının ne olduğu üzerine düşünmemişlerdir. İlerleyen bölümlerde, cumhur usulcülerinin ve fukahasının bazı kabulleri aktarılacak; böylece bazı görüşlerin, İbn Hümâm ve Behârî'nin fikri ile uyum sağladığı görülecektir. Bu vesile ile bu iki âlimin fikirlerine tekrar bakma ihtiyacı doğacaktır.

3. Cumhûrdan, Hanefîlere Nispet Edilen Görüşe Muvafık Fikir Bildiren Alimler

İlk olarak, cumhur menhucinin ilklerinden kabul edildiği için İmâmü'l Haremeyn Ebu'l Me'alî el-Cüveynî (ö. 478) ile başlanacaktır. O şöyle demektir:

⁵⁷ İbn Hümâm, *Tahrîr*, s. 362.

⁵⁸ İbn Emîr Hâc, *et-Tahrîr ve't tahrîr fişerhi kitâbi't Tahrîr*, III, s.3.

⁵⁹ Emîr Paşa, *Teysîru't Tahrîr*, III, s. 136-137.

⁶⁰ Kati'den kasıt iki kesin delildir. Zanni den kastedilen ise iki zanni delil arasında tenakuzun gerçekleşmesidir. (Leknevî, *Fevâtihu'r rahmevt -şerhu el-Müsellem-*, II, s. 243.

⁶¹ Buradan kastedilen İbn Hâcib el-Mâlikî'nin (ö. 646) *el-Muhtasar* diye bilinen *Münteha's suül ve'l emel fi 'ilmeyi'l usül ve'l cedel* isimli eseridir. Behârî'nin *el-Müsellem* adlı eseri Hanefî ve cumhurun görüşlerini toplayan bir usul çalışmasıdır. Bu yönüyle İbn Hümâm'ın *Tahrîr*'ine benzemektedir. Behârî'nin işaret ettiği bu iktibas İbn Hâcib'in *Muhtasar*'ındaki yeri için bkz. İbn Hâcib, *Muhtasar*, thk. Nezir Hammâdi, II, s. 1268.

⁶² Tenakuzun bir vakit için gerçekleşmesi mümkün değildir. Ancak kulların vehimlerine ve zahiri görüşlerine göre tenakuz vücuda gelir. Ayrıca tenakuzun sadece zanni delillerde gerçekleşeceğini söylemenin bir anlamı yoktur. Zannilerde gerçekleştiği gibi kati deliller arasında da gerçekleşmektedir.

Leknevî'ye göre delillerin tarihleri ve maksatları bilinmediği için zahiri tearuz gözükmektedir. Bu, hem zanni hem de kati delillerde bulunabilmektedir. *Muhtasar*'da ve diğer bazı Şafii eserlerde dile getirildiği gibi tearuzu sadece zanni delillerde aramak gerçek dışıdır. (Leknevî, *Fevâtihu'r rahmevt*, II, s. 243.)

Tenbih: Gerçek dışıdır demek, zikredilen görüşlerin bir tehakküm olduğu anlamına gelmez. Çünkü onlar bazen tearuzu gidermenin mümkün olmadığını görünce iki delilin de düşeceğine hüküm vermişlerdir. Bu nedenle tearuzun zannilerde gerçekleşeceğini söylemişlerdir. Ama kati olan delil herhangi bir şekilde düşmeyeceği için katilerde tearuzun gerçekleşmeyeceğini iddia etmişlerdir.

⁶³ Behârî, *el-Müsellem -el-Meşhûr bi müsellemi's sübut*, Matbaatu'l Hüseyniyye, II, s. 152; Leknevî, *Fevâtihu'r rahmevt şerhu Müsellemi's Sübût*, III s. 243.

Tenbih: Behârî'nin kitabının ismi Müsellemü's sübut değil Müsellem'dir. Nitekim müellif mukaddimesinde kitabın cerhten salim kalmasını ve mutluluk kaynağı olmasını dilediği için el-Müsellem diye isimlendirdiğini kaydetmiş, yazım tarihinin ise Müsellemü's sübut olduğunu belirtmiştir (s. 3). Kitabın orijinal ismi el-Müsellem'dir. Kitap 1109'da telif edilmiştir. Müsellemü's sübut ise ebced hesabına göre mezkur tarihe tekabül etmektedir. Bundan dolayı şarihlerden Kadi Muhammed Beşîrüdî b. Muhammed Kerîmüddin el-Osmânî el-Kinnucî (ö. 1296) kitabını *Keşfü'l mübhem minmâ fi'l Müsellem* diye isimlendirmiş ve bu eser, henüz müellif hayattayken 1287 yılında Hindistan'da basılmıştır.

⁶⁴ Zikredilecek olan şu çalışmalarda bu kabulü görmek mümkündür:

1. Leknevî, *el-Ecvibe*, s. 183.

2. el-Hıdrî, Muhammed, *Usülü'l fikh*, s. 358-359.

3. el-Berzencî, Abdullatif, *et-Te'arud ve't tercih*, Beyrut, Dâru'l kutubi'l iliyye, I, s. 171-176.

4. el-Velî, Binyûnus, *Devâbitu't tercih 'inde vukui't te'arud*, Riyad, Advâu's selef, s. 223-228.

5. es-Suse, Abdulmecit, *Menhecu't tevfiik ve't tercih*, s. 115-116.

6. Şetyevî, Muhammed, *et-Tercih beyne'l ahbâr*, s. 123-124.

7. Buhârî Hasan b. Abdllhamit, *Menhecu'l İmâm et-Tahâvî*, s. 107.

8. et-Tavârî, Târik, *Muhtelifu'l hadis*, s. 382.

9. Rûşû, Hâdî et-Tünusî, *Muhtelifu'l hadis*, s. 252-254, 269.

10. Hammâd, Nâfiz, *Muhtelifu'l hadis*, s. 136-137. Bu konuda Hanefîler arasında ihtilaf olduğuna değinmiştir. S. 18.

“Tercih yapılabilecek yerler, delillerin sureten tearuz ettiği yerlerdir. Bu da ya nakledilen lafızlarda ve ya istinbat edilen manalarda meydana gelir. Lafızlar tevili kabul etmeyen naslar ve zahiri lafızlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Naslar ise kati ve zanni olmak üzere ikiye ayrılır. Naslarda tercihe sebep olacak –sikalık gibi- bir farklılık bulunmazsa eşit kabul edilirler. Eşit kabul edilen naslar mevzu bahis edilecektir. Tarihleri belli olan ve zikredilen şartı taşıyan iki nas çatışırsa, geç tarihli olan diğerini nesh eder ve tercih söz konusu olamaz.”⁶⁵

Cüveynî, burada delaleti kati olduğundan cem' mümkün olmayan, eşit derecede olduğu için de tercihin imkansız olduğu naslardan bahsettiği için tercihi engelleyip, neshi uygulamıştır. Aslında usulcülerin ve mütekelliminin yöntemlerini birleştiren son dönem Hanefîler gibi Cüveynî'de cem' tercihe takdim etmektedir.

İmam Gazzâlî (ö. 505) şöyle demektedir:

“Tearuz, tenakuz demektir. Eğer tenakuz iki haberde gözükürse, haberlerden birinin yanlış olduğu anlaşılır. Allah ve Hz. Peygamber'in yanlış olduğunu söylemek muhaldir. Eğer tenakuz emir-nehi, haram-mübah gibi iki hükümde olursa aralarının cem' edilmesi imkansız olduğundan, hükümlerden birinin yanlış olduğu veya nesh edildiği üzerine hüküm vermek gerekecektir. Ama haberlerin, iki hal üzerine söylendiği bilirse cem' de mümkün olur. Söz gelimi Hz. Peygamber'den nakledilen “Namaz ümmetime vacip kılınmıştır” rivayeti ile “namaz ümmetime vacip değildir” rivayeti iki ayrı grup için söylenmiş olmalıdır. İlk hadisle mükellef olanları; ikinci hadis ile çocukları, deli olanları, gücü yetmeyenleri veya namaz kılınmayan bazı zamanları kast etmiş olmalıdır. Cem' yapamadığımız ve haberlerin tarihlerini bilemediğimiz zaman tercihte bulunur, güçlü olan delili seçeriz.”⁶⁶

Gazzâlî'nin mevzubahis ettiği tearuz, delaleti kati olan naslarda gerçekleşen tearuzdur. Bu durumda, tenakuzun vehmi olduğunu ima eden cem' işlemi muhal bir teklif olmaktadır. Tenakuzu gidermek için şöyle bir yöntem uygulamaktadır:

1) Haberlerden birinin yalan olduğuna hükmedilecektir. (Bu da haberlerden birinin ravisinin yalan söylediği manasına gelmektedir.

2) Tarihleri biliniyorsa nesh yapılır.

3) Namaz örneğinde olduğu gibi delaleti kati olmayan naslarda cem' yapmaktır. Bu da hakiki cem' değil zayıf bir cem' yöntemidir. Bu bölüme kadar Gazzâlî, tearuzu gidermek için herhangi bir tertip zikretmedi. Tahyiri ifade eden “veya –ev-“ ibaresi ile çözüm yollarının eşit derecede olduklarını söyledi. Daha sonra “وَإِنْ عَجَزْنَا عَنِ الْجَمْعِ وَعَنْ مَعْرِفَةِ الْمُتَقَدِّمِ وَالْمُتَأَخِّرِ رَجَحْنَا وَأَخَذْنَا بِالْأَفْوَى” = Cem' yapamadığımız ve haberlerin tarihlerini bilemediğimiz zaman tercihte bulunur, güçlü olan delili seçeriz” diyerek bir tertip zikretti. Bu ifadesinde tercihin, cem' ve neshten sonra olacağını kesin bir şekilde ifade etti. Kullandığı ifadede cem', neshten önce zikretmiş olsa bile aralarında herhangi bir sıralamaya gitmedi.

Gazzâlî'nin kendisi, cem' uygulamanın muhal olduğunu söyleyip aynı zamanda cem' nasıl uygulamıştır? diye bir soru yöneltilirse şöyle cevap verilir: Muhal cem'den kasıt, tearuzun vücudunu ortadan kaldıran cem'dir. İki mütenakız delilde, böyle bir cem' muhaldir. İki haberin lafzındaki tenakuzu ortadan kaldıran cem' ise şeriat kaidelerine uygun bir biçimde lafızların muhtemel olduğu manaları bildirmekten ibarettir. Namazla ilgili örnekte bildirildiği gibi ilk haber (namaz ümmetime vacip kılınmıştır) namazla yükümlü olanları kapsarken; ikinci haber (namaz ümmetime vacip değildir) çocukları, delileri, namaz kılınmama durumunu ve namazın kılınmadığı bazı zamanları kapsamaktadır. Buna benzer cem' uygulamaları, lafızdaki tenakuzu kaldırmaz; sadece bir anlık olumsuzluğu ortadan kaldırır. Bu, nassı yalanlanmaktan kurtarır ama lafızdaki tearuzu çözmez.

Tarih bilinmesiyle uygulanan nesih, zikredilen bu cem'den daha fazla naslardaki yalanlamayı ortadan kaldırır. Bu nedenle böyle durumlarda, nesih cem'e takdim edilse iki sebepten dolayı daha uygun düşer. Birinci sebep: Cumhura göre cem'in takdim edilmesindeki temel gerekçe iki hadisle amel etmenin, hadislerden birini ihmal etmekten daha evla oluşudur. Ama hadislerin medlulleri arasında cem' yapmak iki hadisle amel etmek manasına gelmemektedir. Bilakis bu, lafızları şeriat delillerine ve kaidelerine uygun olarak taşıdıkları mananın dışına çıkarmaktır. İkinci sebep: Nesih ile

⁶⁵ Cüveynî, *Burhân*, II, s. 1188-1189.

⁶⁶ Gazzâlî, *Mustesfâ*, II, s. 476.

tearuzu gidermek, iki sebepten dolayı bu cem'den daha güçlü bir yöntemdir: Bu şekilde uygulanan cem' lafızlarda mevcut olan tenakuzu ortadan kaldırmaz sadece yalan olma ihtimalini nefyetmiş olur. Bu nedenle tevilde kullanılmaktan ve rivayetin ortaya koymadığı manaları açıklamaktan uzak bir yöntemdir. Lafzın manasını, ne mantiken ne mefhumen ne işareten nede imaen göstermektedir. İkincisi ise şeriatın manasını yalandan korumaktır. Nesih, bu amacı gerçekleştirmek (şeriatı yalan olandan tenzih etmek) ve şeriat içerisinde bir tenakuzun olmadığını göstermek için örneklendirilen cem'den daha uygun bir yöntemdir. İbn Hümâm ve Behârî'nin sözlerinin de bu açıdan değerlendirilmesi mümkündür.

Son olarak Tacuddin es-Sübki'nin (ö. 771) et-Te'âdul ve't tercîh konusunda söylediği şu sözlere bakabiliriz: "Sahih görüşe göre naslar arasında aynı anda kesin tearuz mümkün değildir. Eğer tearuz olduğu düşünülürse tercih (tahyîr), tesâkut (deliller hükümsüz kalırlar), tevakkuf edilir veya vaciplerde tercih yapılır, vacip dışındakilerde ise tesâkut olur."⁶⁷

Daha sonra Sübkî, cumhurun tearuzu gidermek için kullandığı tertibi zikretmektedir. Önce cem', mümkün olmadığı taktirde tarih biliniyorsa nesih, bu da mümkün olmazsa tercih yapılır. Eğer tercihte mümkün değilse, kişi iki delil arasında muhayyer kalır.⁶⁸ Yani istediğini seçebilir.

Aslında bu, çoğu usul kitabının tearuzdan bahsederken benimsediği ortak noktadır.⁶⁹ Bu ortak nokta da şöyledir: İlk önce tearuzu tespit edip, tearuz olmadığını ortaya koymak. Daha sonra hakiki cem'in, neshin ve delillerin eşit derecede olmasından dolayı tercihin yapılmadığı tam tearuzdan söz etmektir. Bu bağlamda nesihden söz edilmektedir ki sadece tarih bilgisine bağlı bir işlemdir. Eğer mümkünse, tam tearuzdan kurtulmak için nesih yapılır. Deliller tearuz durumunda kalmaktansa nesih ile çözüme kavuşturulması daha uygun olur. Yine bu bağlamda kullanılan cem', mananın nasıl istinbat edileceğini bildirip lafızdaki tearuzu gideren bir işlem değil, iki nasın birbirini yalanlamasını ortadan kaldıran bir yöntemden ibarettir. Yine bu bağlamda tercih seçeneği de kullanılmaktadır. Tercih, usule muvafakat etmek gibi harici durumlarla iki delil arasındaki sorunu gidermektir. Tearuz problemi böylece çözülür ve çözüm yollarından herhangi birinin yekdiğerine tercih edilecek bir yönünün olmadığı da anlaşılır.

4. İstilah Farklılığının Tertipteki İhtilafa Etkisi

İbn Hümâm ve onun gibi düşünenlerin sözlerini alıp değerlendiren mezhep mensupları, nesh konusunda Hanefîler ile cumhur arasında istilahtan kaynaklı bir farklılık olduğunu gözden kaçırmaktalar. Hanefîlere göre, umum ve mutlak üzerine yapılan tahsis ve takyid nassa ziyadedir. Nassa ziyade ise nesihtir. Yani cumhura göre tahsis ve takyid gibi cem'in önemli şekilleri Hanefîlere göre nesihtir. Aslında Cumhur ile Hanefîler arasında kati olan delilin, zanni olan delille tahsis ve takyid edilip edilmemesi ile ilgili önemli ihtilaflar bulunmaktadır. Ancak ister nesh, ister cem' desinler tearuz sorununu takyid ve tahsis yöntemleri ile gidermek hususunda aralarında herhangi bir yöntem farklılığı yoktur.

5. İbn Hümâm'a Ait İfadelerin Tahkiki

İbn Hümâm'ın kullandığı ifadeleri detaylı bir şekilde ele alınacak. Böylece onun, neshi cem'e takdim edip etmediği görülecektir. O, şöyle demektedir: "Mutlak ve mukayyedin hükmü farklıysa zaruret olmadan birbiri üzerine hamledilemezler."⁷⁰ Örneğin "köle azat et" ile "mümin bir köle edin" örneklerinde hüküm farklılığı mevcuttur.

⁶⁷ Sübkî, Tâc, *Cem'u'l cevâmi'*; Celâl el-Mahallî'nin *el-Bedru't tâli'i* (II, s. 338-339) ve Attâr'ın, Mahallî haşiyesi (II, s. 400-402) ile birlikte.

⁶⁸ Sübkî, Tâc, *Cem'u'l cevâmi'*; Celâl el-Mahallî'nin *el-Bedru't tâli'i* (II, s. 344-347) ve Attâr'ın, Mahallî haşiyesi (II, s. 405-406) ile birlikte.

⁶⁹ Önceden zikri geçen kaynaklarla birlikte ayrıca bkz. Bâkillânî, *et-Takrîb ve'l irşâd*, III, s. 263-264; Râzî, *Mahsûl*, V, s. 380-387; el-Hindî, Safiyuddin, *Nihâyetu'l vusûl fi dirâyeti'l usûl*, VIII, s. 3665-3673; Rehvenî, *Tuhfetu'l mesûl fi şerhi muhtasari münteha's suûl*, IV, s. 304-333; Merdâvî, *Tahrîru'l menkul*, s. 374-385, *Tahbîr şerhu Tahrîr*, VIII, s. 4128-4146.

⁷⁰ Bu mutlağı mukayyede hamletmenin örneğidir. Mezkur haml olmadan mukayyet ile amel etmek, mutlak ile amel etmek manasına gelmemektedir.

Eğer ikisinin de hükmü menfiyse yine birbiri üzerine hamledilemezler.⁷¹ İkisi de müsbetse, tek sebebe dayanıyorlarsa ve birlikte vürud etmişlerse zaruri olarak mutlak mukayyede hamledilir. Yemin orucunu takdiri olarak tutmak gibi sebepleri bir olduğu için bir vakitte ikisinde zıt olduğu düşünülemez.⁷² Eğer bilinmezse,⁷³ araları bulunamadığı için aynı tarihte vürud etmiş gibi düşünülür ve nesih yapılır.⁷⁴ Hanefîlerin tearuz konusundaki görüşleri bunu düşündürmektedir.⁷⁵

Eğer delillerin tarihleri bilinirse, geç tarihli olan mukayyed haber öncekini nesh eder.⁷⁶ Yani mutlakın hükmü mukayyed haberle kaldırılır. Bundan dolayı onlara göre, haberi vahid mütevatir haberi takyid etmez. Çünkü nassa ziyade kabul edilir. Şâfiîlere göre ise bu durum tahsistir.⁷⁷ Yani Şâfiîlere göre mutlakdan murad edilen şey mukayyed tarafından beyan edilmiş demektir. Şâfiîlerin “Mukayyedle amel etmek, mutlakla amel etmek anlamına gelir” demeleri⁷⁸ ve iki delilin arasını cem' etmeleri mugalatadır.⁷⁹

İbn Hümâm'a göre mukayyedin zımında bulunan ve amel edilen şey sadece mukayyed olandır, mutlak değildir. Ama mutlak ile amel hususu bundan farklıdır. Çünkü mutlakla amel edildiği zaman, zımında bulunan bütün mukayyedlerle de amel edilmiş sayılmaktadır.⁸⁰

Onların,⁸¹ Hanefîlerin geç tarihli mutlak delilin nesih olduğuna dair iddialarının, Hanefîler tarafından karşılık bulduğu bilinmemektedir.⁸² Hanefîlerin, mutlak ile muradın beyanının vasfını icab ettikleri ise malumdur.⁸³ Zaten buna benzer bir yöntemle âmi tahsis etmektedirler.⁸⁴

İktibas edilen bu pasajdan şöyle sonuçlara ulaşılmıştır:

- 1) Üç durumda mutlak takyide hamledilir. Mutlakı takyid etmek, cem'in bir şeklidir. Eğer takyid etmek zaruriyse ve başka çıkar yol bulunmazsa, delillerin her ikisi de aynı zamanda vürud etmişse ve delillerin tarihleri bilinmese daha genel olduğu için neshe değil, takyid edilerek beyana hamledilir.
- 2) Sadece tek bir durumda, mutlak takyide nesih adı altında hamledilir. Eğer delillerin tarihleri biliniyorsa ve mukayyed delil geç tarihli ise nesih yapılır.
- 3) Haberlerin tarihleri bilinirse ve mutlak olan delil geç tarihli olursa böyle bir durumda, mutlak haberin mukayyed haberi nesh edip edemeyeceği meselesi ise ihtilafli bir durumdur. İbn Hümâm, her ne kadar Hanefîlerin bu konuda herhangi bir söylemlerinin olmadığını ikrar etse de kendisi bu durumda nesih işlemini uygulamakta herhangi bir beis görmemektedir.

⁷¹ “Köle azat etme” ile “Kafir bir köle azat etme” örneklerinde olduğu gibi ‘amin bir ferdinin, ‘amin manasını taşımasıdır. İbn Hümâm'ın dediği gibi bu ne ‘amin tahsisi ne de mutlakın takyididir.

⁷² Yani tek vakitte vürud olmuşsa mutlak mukayyede hamledilir. Ayrıca erken tarihli mutlak, geç tarihli ise mukayyed olarak algılanmaz. Buna İbn Mesud'un oruçla keffaret konusunda kıraat ettiği “üç gün art arda oruç tutmak” ayeti örnek gösterilir. Bu mutlakın vürudunun takdiri üzerine yapılmıştır ve mutlakın mukayyede hamledildiği ikinci durumdur.

⁷³ Yani haberlerin vürud tarihleri bilinmezse, dolayısıyla hangisinin erken tarihli hangisinin geç tarihli olduğu ve ya birlikte mi vürud ettikleri tespit edilemezse; nefi ve ispat yönleri de tam anlaşılmazsa.

⁷⁴ Naslarda beyana nispeten nesih az olduğu için haberlerin birlikte vürud ettikleri düşünülür ve mutlak olan takyid edilir. Buradaki durum, sadece mutlak ile amel edilemediği için takyidin yapıldığı ilk durumdan farklıdır. Burada zaruret kaydını koymadı ama diğerinde zaruret kaydı vardı. Aksi halde iki durum aynı olacaktı. Bu da her iki durumun birbirinden farklı olduğunu göstermektedir.

⁷⁵ Şarih, İbn Hümâm'ın muaraza konusunda Hanefîlerin görüşlerini serdettiği kısımda açıklama yaparken “Eğer muarız iki delilin tarihleri bilinmezse cem' yapılır” demektedir.

⁷⁶ Bu, geç tarihli olan haber mukayyed olduğu zaman uygulanacak yöntemdir. Geç tarihli haberin mutlak olduğu durumlarda uygulanacak yöntem ilerde açıklanacaktır.

⁷⁷ Şafiîler (hatta cumhur) bunu mutlakın mukayyed tarafından tahsisi olarak kabul etmişler ve nesih dememişlerdir. Bu durumda Hanefîler ile cumhur arasında herhangi bir fark yoktur. Aralarındaki tek ihtilaf bunu beyan mı nesih mi olduğu hususudur. Tearuz problemi böylece çözülmüş oldu.

⁷⁸ Şafiîler “mukayyedle amel etmek, mutlakla amel etmek manasına gelir” demeleri neshi kabul etmemeleri kastedilmiştir.

⁷⁹ Yani Şafiîlerin yaptıkları işlemi cem' olarak görmeleri ve o işleme nesih dememeleri mugalatadır.

⁸⁰ Yani Hanefîler, Şafiîlerin savunduğu “Mukayyedle amel etmek, mutlakla da amel etmiş olmaktadır. Ama mutlakla amel etmek mukayyedle amel etmek manasına gelmemektedir. Çünkü mutlakla amel etmiş olmak mukayyedin kendisiyle amel etmiş olmayı gerektirmez” görüşü eleştirmektedirler.

⁸¹ Cumhuriyet Hanefîlerin –gerçekte böyle bir söylemleri bulunmadığı halde- geç tarihli mutlak delilin erken tarihli mukayyed delili neshettiğine dair ithamı kastedilmiştir.

⁸² İbn Hümâm, Hanefîlerin geç tarihli mutlak haberin erken tarihli mukayyed haberi neshettiğine dair bir bilginin bulunmadığını düşünmektedir.

⁸³ Hanefîlerden her hangi bir nakil bilinmemesine rağmen İbn Hümâm'a göre geç tarihli mutlak delilin, erken tarihli mukayyed delili neshetmesinde herhangi bir engel yoktur.

⁸⁴ İbn Hümâm, *Tahrîr*, s. 132-134; İbn Emir Hâc, *Tahrîr*, I, s. 294-296; Emir Paşa, *Teysîru't Tahrîr*, I, s. 330-332.

Temel amacımız, İbn Hümâm'ın tearuz sorununu giderme hususunda takip ettiği tertibi tespit etmek olduğundan takyid konusundaki tartışmada, Ebû Hanife ve Tahâvî gibi ilk Hanefî imamlara ait herhangi bir kabul olup olmadığı konusu ile ilgilenmiyoruz.

İlk olarak tarih bilgisini hesaba katmadan cem'in bir şeklini uyguladı. Nassın tarihi bilinirse bile hatta geç tarihli olan nass mukayyed olsa dahi, şartları mevcut olduğu için nesih yapılabildiği halde takyid yapmak mecburiyeti vardır. Örneğin "Müslüman köle edin" haberi "köle azat et" ifadesinden çıkan mümin olmayan bir köle olabileceği seçeneğini nesh etmiştir. Bu, İbn Hümâm'ın "Nesih cem'e takdim edilir" söyleminin zıddı olarak; cem'i neshe tercih ettiği bir işlemdir.

İkincisi ise delillerin tarihleri bilinmediği zaman, zaruri olmadığı halde mutlaka mukayyede haml etmiştir. Hz. Peygamber'in haberlerinde genel itibarıyla beyan neshe galebe ettiğinden muarız hadislerde de böyle bir kabulü gündeme getirmiştir. Çünkü alekser Hz. Peygamber'in hadislerinin vürud tarihleri bilinmemektedir. Bu nedenle genel olarak cem' neshe tercih edilir. Hatta Hanefîler de İbn Hümâm'ın bu söylemini muvafık görmekteler.

Üçüncüsü, Hanefîlere göre erken tarihli olan mutlakın takyidinin, nesih kapsamında değerlendirilmesi iki nas arasını cem' etmiş olmaya ve böylece ikisiyle birden amel etmeye engel teşkil etmez. Aslında cem' formu olduğu halde Hanefîler, bunu nesih olarak değerlendirmişlerdir. Nitekim onlara göre yakini bir delil ancak yakini bir delille nesh edilir ve cem' yapılabilmesi için tarihlerinin bilinmiyor olması gerekmektedir.

Dördüncüsü: Bunların tamamı, takyidin nassa ziyade kabul edilmesi ön kabulünden ortaya çıkmaktadır. Nassa ziyadeyi de nesih olarak değerlendirdiklerinden nasların tarihlerini bilmeyi şart koşmuşlardır. Ancak eğer cem'; mücmelin beyanı, muhtemel manaların tahdidi, hadisten veya hadis ilminden tearuz hissini engelleyen bir takyid⁸⁵ olursa Hanefîlere göre bile herhangi bir nesih gerçekleşmez. Buna binaen Hanefîler, nasların tarihleri malum olsa bile bu konuda neshi cem'e takdim etmemişlerdir. Çünkü icmalin beyanı, müşkilin halli gibi durumlarda gerçekleştirilen cem' işlemi nesih formu değildir. Aslında Hanefîlerin, İbn Hümâm'a ait tertibe muhalefetleri de gözden kaçırılmamalıdır.

Nitekim, İbn Hümâm'ın hem talebesi hem de kitabının şarihi olan İbn Emîr Hac Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. El-Halebî (ö. 879), namazdan sonraki zikirler hakkında hadislerin ihtilaf ettiği konusuna değinirken cem' edilme yönünü belirtir, daha sonra "hadisler arasında ihtilaf olduğunda imkan nispetinde, iki hadisle amel etmek gerekmektedir" der.⁸⁶ Nesih, hadislerden birinin tamamen ortadan kaldırılması demektir. Burada uygulanan yöntem ise nasların tarihi ile ilgili herhangi bir şart koşmaksızın cem'in neshe takdim edildiğinin açık delilidir. Hatta Leknevî (ö. 1304) bu iktibasa binaen İbn Emîr Hâc'ın hocası İbn Hümâm'a muhalif olarak, cem'i neshe takdim ettiğini ifade etmektedir.⁸⁷

İbn Hümâm'ın ve Behârî'nin zikrettikleri tertibi eleştiren son dönem Hanefî âlimlerden bir tanesi de Muhammed el-Mu'in b. Muhammed el-Emîn es-Sindî el-Hanefî'dir (ö. 1161).⁸⁸ Hatta bu sebepten onun Şâfiî mezhebine geçtiğini söyleyenler bile olmuştur. O, şöyle demektedir:

"İki hadisin tearuzu esnasında nesih yapılacağını söylemek, en büyük problemdir ve şeriata karşı büyük bir suçtur. İki hadisin arasını cem' etmeyi bilmeyen biri, hadislerin tarihi ile ilgili ufak bir bilgi kırıntısına sahip olsa; kendi eksikliğine bakmadan, Allah'ın kendisine ileriki süreçte cem' veçhini bildireceğini –Kabzedene Allah olduğu gibi basteden de Allahı ummadan, birinin yapamadığı bir işi binlerce kişinin yapabileceğinin farkına varmadan, her ilim sahibinin üzerinde daha bilgili birinin bulunabileceğini düşünmeden, Şari' tarafından belirtilen bütün nesihlerin geç tarihli olduğu halde her muarız ve geç tarihli haberin nesih

⁸⁵ Hastalığın bulaşıcılığını nefy eden ve ispat eden hadisler gibi.

⁸⁶ İbn Emîr Hâc, *Halbetu'l mücellî ve bugyetu'l mühtedi fi şerhi meniyyetü'l musallî ve gunyetü'l mübtedî*, thk. Ahmet el-Gulâyîni, Beyrut, Daru kutubi'l ilmiyye, s. 319.

⁸⁷ Leknevî, *el-Ecvibe*, s. 197.

⁸⁸ Bunu Leknevî nakletmiştir

olamayacağını idrak etmeden nesih yapmaya çalışır. Aslında teaaruzun, iki delili birden hükümsüz kılmak olmadığı, işin ehli olanlara malumdur..."⁸⁹

Hatta onun, nesih ile ilgili bu kabulü reddetmek için *en-Neshu'l ictihâdî* ismiyle müstakil bir eser tasnif ettiği söylenmiştir. Müctehid imamlardan ise böyle bir kabul aktarılmamıştır. Nesih kabulünün şeriata karşı büyük bir suç olmasının sebebi, kişinin kendi reyile sabit olan bir hükmü kaldırmaya yeltenmesi dolayısıyladır. Zaten bundan daha büyük bir suç düşünülemez.⁹⁰

Leknevî, Sindî'nin görüşünü aktarır Mahbûbî'nin eseri *Tavâhîh*'deki ve onun şerhi olan Taftâzânî'nin *Telvîh*'teki görüşlerine tercih etmiştir. Ardından o, "Şer'î bir nassı amelden düşürmek uygun bir eylem değildir. Geniş bir bakış açısı ve derin bir fikirle mütearuz hadislerin arası cem' edilmelidir. Eğer cem' mümkün değilse veya erken tarihli nassın hükmünün kalktığını bildiren sarih bir delil varsa nesih yapılır" demektedir.⁹¹ İlim ehlinin birçok kişinin cem'i neshe ve tercihe takdim ettiği de bu görüşe ilave edilirse, Hanefîlere nispet edilen "Neshin veya tercihin cem'e takdim edildiği" şeklindeki mutlak görüşün üzerindeki şüpheler daha da artacaktır.

Bedreddin İbn Cemâa (ö. 733) "Cem' ittifakla tercihe takdim edilir" demektedir.⁹² İbn Hacer'de *Fethu'l bârî'de* bunu desteklemektedir.⁹³ Ebu'l Abbâs el-Kurtubî (ö. 656) "Usul ehlinin ittifakına göre mümkün olduğu taktirde cem' tercihten evladır",⁹⁴ Ebû Abdullah el-Kurtubî (ö. 671) ise "Usul ehlinin ittifakına göre cem' tercihten evladır" demektedir.⁹⁵ Zerkeşî (ö. 794) ise cem'in üç veçhi olduğunu zikretmiştir:

Birincisi, mümkünse hükmün muallakının dağıtılmasıdır. İki farklı beyan durumunda, müddeanın mülkünün taksim edilmesi gibi.

İkincisi, faklı hükümler gerektiren taaddüdü mümkün olan delillerdir. Hükmün bir kısmında delillerden biri, diğer kısmında ise diğer delil kullanılır. Ayaktayken birşeyler içmek ve bevletmekten nehi örneğinde olduğu gibi...

Üçüncüsü, mutlak kullanıldığı halde bazı durumları kapsayan naslardır. Örneğin "size şahitliğin en üstün olanını haber vereyim mi? Kişiden şahit olması talep edilmeden, şahitlik yapmasıdır" hadisi ile "Sonra yalan yayıldı. Hatta insanlardan şahitlikleri talep edilmeden, şahitlik yapar oldular" hadisi arasında böyle bir cem' mümkündür. İlk hadis, Allah'ın hakkı konusuna matufken; ikinci hadis, ademoğulları ile ilgilidir. Bu, herhangi bir delil ikame etmeden en çok uygulanan cem' yöntemidir. Hem mecrur hem de mensub okunabilen "أَرْجَلِكُمْ" ayetinde de bu cem' yöntemi kullanılmıştır. Bu okuyuşlardan birini -mecrur- mestlerin meshi, ikincisini -mensub- ise ayakların yıkanması konusuna hamletmişlerdir. Ayrıca ayetteki "yetherne" kıraatini 10 günden az, diğer okuyuşu ise 10 günden fazlaya yormuşlardır.⁹⁶ Cem'in tearuzu gidermede takdim edildiği üzerine icma olduğunu belirten nice âlim vardır.⁹⁷

Eğer İbn Hümâm ve Behârî'den önce gelip görüşlerinin muhalifi tutum sergileyen, cumhurun görüşüne muvafık fikir aktaran, kendileriyle icmanın gerçekleştiği Hanefî imamlar olmasaydı, cem' konusundaki bu aktarımları red etmek bazıları için kolay olabilirdi. Hanefîlere ait olduğu söylenen görüşe muhalif fikir bildirmeyen âlimlerin varlığı da icmanın varlığının göstergesidir.

Hanefî usulünde Cessâs'tan Pezdevî, Serahsî ve Debûsî'ye kadar hiçbir usul kitabı karıştırılmadan Hanefîlere aitmiş gibi gösterilen görüşün çağdaş çalışmalarda bu denli yayılması doğrusu hayret edilecek bir durumdur.

⁸⁹ Muhammed el-Muin b. Muhammed el-Emîn es-Sindî, *Dirâsâtu'l lebîb fi'l usveti'l hasene bi'l habîb*, thk. Muhammed Abdurreşîd en-Nu'mânî, Karâtaşî, Matbaatu'l arab, I. Baskı, 1957, II, s. 113-144.

⁹⁰ es-Sindî, Muhammed el-Muin b. Muhammed el-Emîn, *Dirâsât*, II, s. 114-116.

⁹¹ Leknevî, *el-Ecvibe*, s. 183, ayrıca bkz. *A.g.e.* s. 192-193, 196-197.

⁹² İbn Cemâa, *Idâhu'd delîl fi kati huceci ehli't t'atîl*, 75.

⁹³ İbn Hacer, *Fethu'l bârî*, XXXI, s. 410, hadis no: 7418.

⁹⁴ Kurtubî, Ebu'l Abbâs, *Mufhim*, IV, s. 280.

⁹⁵ Kurtubî, Ebû Abdullah, *el-Câmi' li ahkâmi'l Kurân*, III, s. 175.

⁹⁶ Zerkeşî, *el-Bahru'l muhit*, VI, s. 133-134. Zerkeşî, İmâmü'l Haremeyn'den cem'in bu konumunu red eden yani fukahannın görüşüne muhalif bir tutum aktarmakta, ancak bu tutumun hakikat ifade etmediğini belirtmektedir.

⁹⁷ Mustafa Ebû 'Akl, *İcmâ'âtu'l usûliyyîn*, s.416-418; Müellif, Alaattin es-Semerkandî'nin de (ö. 539) *Mizânu'l usûl* adlı eserinde cem'in takdimi konusunda icmanın olduğunu belirtmektedir. Halbuki Semerkandî'nin kitabına baktığımızda müellifin iddia ettiği gibi bir kabulünün olmadığını görmekteyiz.

Kaynakça

- Amidî el-Henbelî eş-Şafiî, *el-İhkâm fî usûli'l ahkâm*.
Bâbertî, Ekemeleddin, *Takrîr*.
Bâkillânî, *et-Takrîb ve'l irşâd*.
Basrî, Ebu'l Hüseyin, *Mu'temed*.
Bâcî el-Mâlikî, *İhkâmü'l fusûl fî ahkâmî'l usûl*.
Bâcî el-Mâlikî, *el-İşâre ilâ ma'rifeti'l usûl*.
Behârî, *el-Müselleme –el-Meşhûr bi müsellemi's sübut*, Matbaatu'l Hüseyniyye.
Berzencî, Abdullatif, *el-Te'aruz ve't tercih*, Beyrut, Dâru'l kutubi'l ilmiyye.
Buhârî, Hasan b. Abdülhamid *Menhecü'l İmâm et-Tahâvî fî def'i't teârud beyne'n nusûsi's şeriyye min hilâli kitâbihi şerhu müşkilî'l âsâr*, Ümmül Kura Üniversitesi Şeriat Fakültesi Yüksek Lisans Tezi.
Buhârî, Alauddin, *Keşfu'l esrâr*.
Busnevî, Hasan b. Tarhân el-Akhisârî, (ö. 1025), *Şerhu semeti'l vusûl ilâ 'ilmi'l usûl - .semetu'l vusûl*, Menarın muhtasarıdır-.
Cessâs, *Fusûl*, thk. Acil en-Neşemî.
Cüveynî, *Burhân*.
Debûsî, Ebû Zeyd, *Takvîmu usûli'l fıkhi ve tahdîdu edileti's şer'î*, thk. Abdurrahim Yakup.
Ebû 'Akl, Mustafa, *İcmâ'âtu'l usûliyyîn*.
Emîr Paşa, *Teysîru't Tahrîr*.
Gazzâlî, *Mustesfâ*.
Hammâd, Nâfiz, *Muhtelifu'l hadis beyne'l fukahâi ve'l muhaddisîn*, Dâru'l vefâ.
Hidrî, Muhammed, *Usulü'l fikh*.
Hindî, Safiyuddin, *Nihâyetu'l vusûl fî dirâyeti'l usûl*.
İbn 'Akîl el-Hanbelî, *el-Vâdih fî usûli'l fikh*.
İbn Cemâa, *İdâhu'd delil fî kati hüceci ehli't t'atîl*.
İbn Emîr Hâc, *et-Takrîr ve't tahrîr fî şerhi kitâbi't Tahrîr*.
İbn Emîr Hâc, *Halbetu'l mücellî ve bugyetu'l mühtedi fî şerhi meniyyetü'l musallî ve gunyetü'l mübtedî*, thk. Ahmet el-Gulâyînî, Beyrut, Daru kutubi'l 'ilmiyye.
İbn Hacer, *Fethu'l bârî*.
İbn Hâcib, *Muhtasar*, thk. Nezir Hammâdî.
İbn Hümâm, *Tahrîr*.
İbn Kutluboga, *Hulâsatu'l efkâr şerhu Hulâsatu'l Menâr*.
İbn Nuceym el-Hanefî (ö. 970), *Fethu'l gaffâr –mişkâtü'l envâr-*.
İsnevî eş-Şafiî, *Nihâyetu's suul fî şerhi Minhâcu'l Usûl*.
Karâfî el-Mâlikî, *Tenkîhu'l fusûl*.
....., *Nefâisu'l usûl fî şerhi el-Mahsûl*.
el-Kârî, Molla Ali, *el-Esmâru'l cenîyye fî'l esmâi'l hanefiyye*.
Kumelânî, Muhammed Hafezerrahman, *el-Budûru'l mudiyye fî terâcimi'l hanefiyye*.
Kureşî, *el-Cevâhiru'l mudiyye fî tabakâti'l hanefiyye*.
Kurtubî, Ebu'l Abbâs el-Mâlikî, *Mufhim*.
Kurtubî, Ebû Abdullah el-Mâlikî, *el-Câmi' li ahkâmî'l Kurân*.
Leknevî, Ebu'l Hasanât, *el-Ecvibetü'l Fâzılâ li'l esileti'l aşere el-kâmile*, Haleb, Mektebu'l matbû'âti'l islâmiyye, 2. Baskı, 1404.
Leknevî, *Fevâtihu'r rahmevt –şerhu el-Müselleme-*.
El-Mahallî, Celâl, *el-Bedru't tâli'*.
el-Mahbûbî, Sadruşşeria, *et-Tavdîh fî halli gavâmidî't tenkîh*, Taftâzânî'nin Telvîh'i ile birlikte.
Merdâvî el-Hanbelî, *et-Tahbîr şerhu't Tahrîr*.
....., *Tahrîru'l menkul*.
Nesefî, *Menâru'l envâr*, thk. Şamil eş-Şâhîn.
Nevevî, *Şerhu Sahihi Muslim*.
Pezdevî, *Usûl*, thk. Sait Bektaş.
Razî el-Şafiî, *Mahsûl*.
Rehvenî, *Tuhfetu'l mesûl fî şerhi muhtasari munteha's suûl*.
Rûşû, Hâdî et-Tûnûsî, *Muhtelifu'l hadîs ve cuhûdu'l muhaddisine fîhi*, Beyrut, Daru İbn Hazm.
Semâ'nî, Ebû Muzaffer eş-Şafiî, *Kavâti'u'l edille*, thk. Abdullah el-Hakemî.
Semerkandî, *Mîzânu'l Usûl*, thk. Abdülmelik Sa'dî.

Serahsî, *Usûl*.

Siddikî, Mollâ Ceyyûn (ö. 1130), *Nûru'l envâr şerhu risâleti'l menâr*, Karataşı, Mektebetü'l büşrâ.

Sindî, Muhammed el-Muin b. Muhammed el-Emîn, *Dirâsâtu'l lebîb fî'l usveti'l hasene bi'l habîb*, thk.

Muhammed Abdurreşid en-Nu'mânî, Karataşı, Matbaatu'l arab, 1. Baskı, 1957.

Suse, Abdülmecit, *Menhecû't tevfiik ve't tercih*, Ummân, Dâru'n Nefâis.

Sübkî, Takiyuddin-Tac, *el-İbhâc şerhu Minhâc*.

Sübkî, Tac, *Cem'u'l cevâmi'* (Celâl el-Mahallî'nin *Bedru't tali'* ve Attâr'ın haşiyesi ile birlikte).

Şafîî, *Risâle*.

....., *İhtilâfu'l hadis*.

eş-Şetyevî, Muhammed, *et-Tercih beyne'l ahbâr*, Beyrut, Mektebetu Hasan el-'asriyye.

Şîrâzî eş-Şafîî, *Luma'*, thk. Abdulkadir el-Hatîb.

....., *Şerhu Luma'*.

Şûşâvî el-Mâlikî (ö. 899), *Refu'n nikâb an tenkîhi's şihâb*.

Taftâzânî, *et-Telvîh ilâ keşfi hakâiki'l tenkîh*.

Tahâvî, *Şerhu maani'l âsâr*.

....., *Şerhu müşkili'l âsâr*.

....., *Ahkâmu'l Kuran*.

Tavârî, Târık, *Muhtelifu'l hadis ve eseruhu fî ahkâmi'l hudûd ve'l 'ukûbât*, Beyrut, Dâru İbn Hazm.

Tûfî el-Hanbelî, *Şerhu Muhtasaru'r Ravda*.

Velî, Binyunus, *Davâbitu't Tercih 'inde vukû'it te'âruz*, Riyâd, Advâu's selef.

Zerkeşî, *Bahru'l muhit*.